

Önálló lépések a tudomány területén

Önálló lépések a tudomány területén

Szerkesztette: Bottlik Zsolt

ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola
Budapest, 2013

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar
Földtudományi Doktori Iskola
Felelős kiadó: Nemes Nagy József

Nyomdai munkák: Komáromi Nyomda Kiadó Kft.

Készült 300 példányban.

ISBN 978-963-284-327-8 (nyomtatott)

ISBN 978-963-284-328-5 (PDF)

Budapest, 2013

Szakmai lektor: dr. habil EGEDY Tamás MTA Csillagászati és Földtudományi
Kutatóközpont (egedy@gmx.net)

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Ne változtasd! 3.0
Unported Licenc feltételeinek megfelelően szabadon felhasználható.

A kötet a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0030 „Önálló lépések a tudomány területén” projekt keretében készült.

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszechenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Tartalomjegyzék

Előszó <i>Bottlik Zsolt</i>	7
Etnikai kisebbségek vizsgálata városi terekben – tudománytörténeti áttekintés <i>Gyapay Borbála</i>	9
A magyar felsőoktatás területi szerkezetének és hallgatói létszámának alakulás 1900-tól 1945-ig <i>Jancsó Tamás</i>	29
A Magyarországról induló „fapados” járatok árképzésének sajátosságai egy empirikus vizsgálat tükrében <i>Oszter Vilmos</i>	47
Ferencvárosi barnamezők új perspektívából – városszerkezeti vizsgálatok légifelvételek alapján <i>Tolnai Gábor</i>	65
Időskorúak fenntartható étel- és italfogyasztása <i>Simonyi Péter</i>	83
Az etnikai földrajz egy narratívája és jövőbeli lehetőségei <i>Szentpáli Áron</i>	101
A térkapcsolatok elemzési lehetőségei hálózatokon <i>Vida Zsófia Viktória</i>	115

Előszó

Jelen összefoglalásunk folytatása a Doktori Iskolánk gondozásában tavaly megjelent *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány* című kötetnek. Abban a doktorjelöltjeink mutathatták meg, milyen tudományos kérdések foglalkoztatják őket. Legnagyobb örömünkre most a fiatal doktorandusz hallgatóink tárhatják a nagyközönség elé első „önálló lépéseiket a tudomány területén”.

A témák széles spektrumon mozognak, így jobb híján tanulmányok a szerzőik alfabetikus sorrendjében követik egymást. Az etnikai földrajz, a közlekedés-földrajz, a városföldrajzon mellett, olyan kérdések vizsgálata is megjelenik, mint a hálózatok vagy éppen az időskorúak élelmiszerfogyasztásának problémakörei.

A kutatási kérdések elméleti hátterének feltárása egyre nagyobb hangsúlyt kap a hazai földrajztudományban is. Két elméleti kérdéseket taglaló tanulmány is helyet kapott a kötetben. Ezzel kapcsolatban nemcsak az etnikai földrajzi kutatások ígéretes differenciálódását figyelhetjük meg, hanem napjainkban egyre inkább a városi terek is a kutatási kérdések középpontjában állnak az ilyen irányú vizsgálatokban.

A földrajzi vizsgálódások spektrumának szélesedéséről tesz tanubizonyságot, hogy a hagyományosnak mondható témákat új nézőpontokból, új módszertani aspektusokból foglalták össze a fapados járatok árképzésével, a felsőoktatás szerkezetével, valamint a városi terek területhasznosításával kapcsolatos kutatási témákat.

Az üstökösként a szakmába robbanó ifjú kolléga tanszékének újabban legfőbb kutatási irányaként fogalmazódik meg, az időskorúak élelmiszerfogyasztási szokásainak földrajzi aspektusú vizsgálata, aminek fontosságát mi sem bizonyítja jobban, hogy három tapasztalt kollega is megtámogatja a tanulmányt kutatási tapasztalatával.

Újszerű témaként, társadalomföldrajzi kutatások kérdéseit szélesítve, valamint a különböző közösségi oldalak elterjedésével a hálózatosodás is felkeltheti nemcsak a geográfusok hanem más olvasók érdeklődését is.

Bízva abban, hogy a kötetet minél szélesebb szakmai közeg forgatja majd, kellemes időtöltést és az eredmények továbbgondolását kívánja mindenkinek a szerkesztő

Bottlik Zsolt

Etnikai kisebbségek vizsgálata a városi terekben – tudománytörténeti áttekintés

Gyapay Borbála

Bevezetés

A fejlett világ államai napjainkban számos társadalmi és gazdasági problémával kerülnek szembe, amelyek alapvetően meghatározzák a fejlődésük további lehetséges irányát. A demográfiai trendek kedvezőtlen alakulása, valamint a társadalmak elöregedése erősen befolyásolja az országok gazdasági fenntarthatóságának kérdését, mindemellett elsősorban a városi terekben letelepedő/letelepített, munkaerőt és döntően fiatalabb népességet jelentő bevándorló csoportok komoly feszültségeket okoznak.

Az ipari fellendülést, majd később a második világháborút követően a fejlett államokban kialakult munkaerőhiány enyhítésének következtében folyamatos bevándorlás indult meg ezekre a területekre, melynek elsődleges célja a bevándorlók számára a biztosabb egzisztencia megteremtése volt. A gazdasági folyamatok és a gazdasági szerkezet megváltozása, valamint ezzel együtt a könnyen betanulható szaktudást igénylő ipari munkahelyek csökkenése miatt elsősorban az 1970-es évektől jelentkezik súlyosbodó problémaként a kisebbségi csoportok integrációjának kérdése (CASTLES, MILLER 1993). Az Észak-Amerikában és Nyugat-Európában élő kisebbségek gazdasági, munkaerő-piaci és politikai szempontból marginális helyzete, valamint eltérő kultúrája számos országban eredményez nagyvárosi utcai zavargásokat és összetűzéseket a rendfenntartó erőkkel. A politikai diskurzusban és a sajtóban rendszeresen megjelenik a problémakör, s a napjainkban tapasztalható erősödő nacionalizmus következtében

BOTTLIK Zs. (szerk.) (2013): *Önálló lépések a tudomány területén*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 9–27. ISBN 978-963-284-327-8

a közeljövőben a kérdéskör jelentőségének növekedése várható (ERDENTUG, COLOMBIJN 2002).

A hazai etnikai földrajzi kutatások kérdésfeltevései sok tekintetben különböznek a nyugati társadalmak előbb említett problematikájától, melynek okai a történelmi múltban keresendők. A nyugaton jellemző államnemzet felfogás helyett, amelyben a nemzetiségi- és az államterület minél nagyobb egysége jött létre, Közép- és Kelet-Európában – így a Kárpát-medencében szintén – a közös kultúra és származás formálta az államiséget, amely nyelvi, vallási és etnikai tekintetben is sokszínű térségeket fogott egybe (KŐSZEGI, BOTTLIK 2012). A hazai, etnikai kérdéseket feszegető kutatások éppen ezért elsősorban egyrészt a határon túli magyar kisebbségek, másrészt a korábbi századok során a mai Magyarország területén letelepült vagy letelepített csoportok helyzetével foglalkoznak. Mivel az 1990-es éveket követő egyre intenzívebb bevándorlás során a magyarországi urbánus terekben megjelenő különböző nemzetiségi csoportok vizsgálata néhány kivételtől eltekintve (CSANÁDI, LADÁNYI 1992; LADÁNYI, SZÉLÉNYI 1999; PFENING, KŐSZEGI 2010) még többnyire várat magára, írásomban ezért elsősorban a nyugati szakirodalom eredményeire koncentrálok, és nem célom a külföldi irányzatok hazai recepciójának, illetve a hazai etnikai kutatások jellemzőinek bemutatása.

Jelen munkában a városi etnikai kisebbségek kutatásának történetét ismertetem. A kutatást alapvetően két diszciplína határozza meg – a városi terek és az etnikumok vizsgálata –, amelyek azonban a társadalmi és a politikai élet, valamint a tudományos közeg változásai miatt nem mindig kapcsolódtak szorosan össze. A 20. század elején kialakult Chicagói Iskola legfontosabb eredményeinek, valamint az iskola kritikáiból kiindulva a térbeliség és az etnicitás szemléletbeli változásinak bemutatását követően az etnikai kutatások mai legfontosabb elméleteivel és kérdésfeltevéseivel foglalkozom. Elsődleges célom, hogy – túlnyomóan angol és német nyelvű szakirodalomra támaszkodva – a nyugati tudományban és a társadalmi-politikai diskurzusban végbement legjelentősebb fordulópontokra rámutassak és a városi etnikai kisebbségek kutatásának mai irányait áttekintsem, valamint magyarázzam.

A városi társadalom kutatásának kezdetei: a Chicagói Iskola

A városok belső jellegzetességeivel és társadalmi folyamataival foglalkozó Chicagói Iskola a 20. század kezdetén jött létre. Az iskola az általa képviselt szociálökölógiai megközelítés szerint a társadalmi-térbeli jelenségeket a természeti környezetben leírt fogalmakkal magyarázza, és ennek segítségével értelmezi az egyes folyamatokat és jellemzőket (PARK 1925).

Az iskola képviselői úgy tartották, hogy a város területén való elhelyezkedés és a társadalomban elfoglalt helyzet között szoros kapcsolat van, és a teljes (térbeli-társadalmi-gazdasági) asszimiláció állapotát az idő előrehaladtával minden bevándorló csoport természetes módon éri el. Az út négy lépcsőfokon keresztül vezet (race-relation-cycle), amelyek a kapcsolatba lépés (1), a verseny és konfrontálódás (2), az alkalmazkodás és beilleszkedés (3), valamint a végső beolvadás (4) szintjeit foglalják magunkban. Az elmélet szerint ezáltal a társadalmi és gazdasági pozíció, az integrálódás mértéke és a térbeli helyzet között szoros összefüggés áll fenn (FARWICK 2009).

Az iskola természetesen számos, egymástól bizonyos tekintetben eltérő nézetet fogott össze, s az azonos alapon nyugvó elméletek más-más formában (modellek megalkotása, a vizsgálat szintje, az asszimiláció pontos lefutása stb.) igyekeztek magyarázni a tapasztalt jelenségeket. A múlt század elején feltett kérdések a rájuk adott válaszokkal együtt azonban jelentős hatást gyakoroltak a földrajztudomány és a városföldrajz fejlődésére, valamint az etnikai kérdések további kutatására (EISENSTADT 1952; GORDON 1964; ESSER 1980; NAUCK 1988), s számos esetben – habár a társadalom változásai miatt eltérő kontextusban – máig relevánsak maradtak.

A szociálökológiai szemlélet a második világháborúig volt jelentősen a kutatásokban, ugyanis a városi etnicitás vizsgálata a társadalmi és gazdasági hatások miatt nagy jelentőséggel bírt. A háború után következett be lényegbeli változás, amikor egyrészt a liberalizmus – vagyis a szemléletmód, hogy az egyéni szabadság alkotja az emberi élet alapját – szélesebb térnyerésének következtében a csoport vizsgálata helyett sokkal inkább az individuum autonómiája került a gondolkodás előterébe. A liberális diskurzusban pedig azt az elképzelést, hogy az egyén cselekvését az etnikai hovatartozása is befolyásolja, a modern előtti idők „*fakuló maradványának*” tulajdonították (JOHNSTON ET AL. 2009). Másrészt a tudományban bekövetkezett pozitivista fordulat is erősen hatott a kutatásra. A világháborút követő fellendülés közegében, elsőként az angolszász világban a társadalomtudományok területén kibontakozó kvantitatív forradalom a természet-tudományok módszereinek általános alkalmazását kívánta elérni. Így jellemzően az 1950/60-as évek alatt a társadalomtudományokban és a földrajzban is a leírás helyett a kemény statisztikai módszerek, a modellezés, a törvényszerűségek keresése és magyarázata került előtérbe. Számos vita bontakozott ki ekkor a területi elkülönülést mérő különféle indexek módszertani, valamint használati lehetőségeit és határait illetően (DUNCAN, DUNCAN 1955; LIBERSON 1963; TAUBNER, TAUBNER 1965), habár az esetek túlnyomó többségében elmaradt az a lépés, hogy a jelenségek nem számszerűsíthető okaira is magyarázatot keressenek. Az erősen kvantitatív irányzat mellett kisebb súllyal a puhább megközelítések is megjelentek: Milton M. Gordon (GORDON 1964) az asszimiláció tekintetében a térbeli-

ség háttérbe szorításával a strukturális beilleszkedés mellett a kulturális oldalra is nagy hangsúlyt helyezett, s ezzel a figyelmet más irányba fordította, mint az ötvenes-hatvanas években zajló „index háborúk” (PEACH, ROBINSON, SMITH 1981).

Ugyan a Chicagói Iskola számos kritikát kapott már rögvest a kialakulását követően, ezek a társadalmi-gazdasági folyamatok és a tudományos közeg fent említett változásai miatt a világháború után jelentek meg markánsabban. Két kérdést emelek ki ezek közül, melyek vonalán a kutatás későbbi alakulását bemutatom. Az egyik fontos kritikai felvetés az iskola térszemléletéhez kapcsolódva kérdőjelezte meg azt, hogy a városi tereket lehetséges-e csupán fizikai és épített közegnek tekinteni, vagy léteznek egészen más aspektusok is, amelyek ugyanúgy dominánsan hathatnak a társadalmi folyamatokra (ERDENTUG, COLOMBIJN 2002). Mások azt hiányolták, hogy a rassz és rasszizmus kérdése nem kapott elegendő hangsúlyt az elméletek kidolgozásánál, mert míg a koncepció alapján minden egyes csoportnak asszimilálódnia kellett volna a városok társadalmába, addig az amerikai valóság elsősorban a fekete lakosság tekintetében egészen eltérő képet mutatott (JOHNSTON ET AL. 2009).

A város és a térbeliség

A vizsgálatokban használt térfelfogás és térfelosztás szempontjai már a 19. századtól a földrajztudomány központi kérdései közé tartoztak. Minthogy a geográfia túlnyomóan elméletimportáló tudomány (BENEDEK 2002), nem célom, hogy a térszemléletről való gondolkodás filozófiai gyökereitől indulva az összes irányzatot és paradigmát bemutassam, csupán a földrajzi kutatásokban és elméletekben megjelenő legfontosabb változásokat és irányvonalakat vázolom fel.

Alapvetően a 20. század közepéig a földrajzi vizsgálatokban a teret objektívnek és eleve adottnak tekintették. Az első komolyabb változást a kvantitatív forradalom hozta, melynek során a földrajz erőteljesebben a tértudományi megközelítések felé fordult, és a társadalmi folyamatok térbeliségében megjelenő általános szabályszerűségek leírását, rendszerezését helyezte előtérbe (GLASZE, MATTISSEK 2009).

Az 1960-as évek társadalmi tüntetési nyomán az angolszász földrajz kapcsolatba került a marxista koncepciókkal, és a kialakuló, marxista gyökerű radikális földrajz erős kritika alá vette az objektív térszemléletű tudományos elméleteket. A pozitivistá megközelítésű térértelmezéssel szemben ezen új irányzat képviselőinek az volt a legsúlyosabb problémája, hogy véleményük szerint az objektív térképzet az állítólagos semlegességével éppen a valódi társadalmi struktúrákat és folyamatokat fedi el, ami így a társadalmi formák igazán kritikus szellemiségű vizsgálatát akadályozza meg. A radikális földrajzban a korábbi klasszikus föld-

rajzi vizsgálatok helyett olyan kérdések kerültek ilyen módon előtérbe, amelyek a térbeliség szerepét igyekeztek leírni a társadalmi struktúrák és folyamatok tekintetében, az egyes térbeli formációkban képződő társadalmi kapcsolatokat fedték fel, illetve a hatalom megjelenését és szerepét vizsgálták a térbeli szerveződés viszonylatában (GLASZE, MATTISSEK 2009). Számos tradicionális kérdésfeltevés vált a tudományban ezáltal újra kutathatóvá, s az objektív, eleve adott tulajdonságok helyett a nem-fizikai és a szimbolikus aspektusokra és tényezőkre mutatott rá az újfajta nézőpont (ERDENTUG, COLOMBIJN 2002).

A marxista gyökerű radikális földrajz mellett az 1970-es évektől megjelenő humanisztikus földrajz is számos ponton kritikával illette a pozitivisták kutatások térszemléletét. A humanisztikus gondolkodók a világra úgy tekintenek, mint az olyan emberi tapasztalatok összességére, amely az egyén és a külső realitás találkozásának határvonalán jön létre, illetve ahol az individuumok és a különböző csoportok eltérő tapasztalatokkal, elképzelésekkel rendelkeznek a valóságról és az őket körülvevő térről. A korábbi objektív, alapvetően a kutatás tárgyára kívülről tekintő szemléletmód mellett a cselekvő alanyok perspektívája is bekerült a humanisztikus gondolkodók vizsgálataiba, így egy duális (külső-belső) nézőpont alakult ki (BENEDEK 2002). Ezáltal a humanisztikus földrajz¹ szembelyezkedett a társadalmi folyamatokat leegyszerűsítő és általánosító tértudományi és pozitivisták megközelítésekkel, és szintén a térbeliség konstruált természete mellett foglalt állást (JOHNSTON ET AL. 2009).

Az 1970/80-as években az ezen a társadalmi konstrukcióként értelmezett térkonceptión² és a marxista gyökerű társadalomszemléleten kialakuló új város-szociológia képviselői a Chicagói Iskola eredményeit is kemény kritika alá vetették. Azt észlelték, hogy a humánökológiai megközelítés paradigmái nem képesek magyarázattal szolgálni a városi zavargásokat és a rasszista erőszakot illetően. A jelenlevő feszültségek legnyilvánvalóbb okai egyrészt a kapitalista termelés jellemzőiben keresendők, másrészt pedig az egyes társadalmi osztályok között egyre inkább szélesedő és mélyülő különbségek eredményeként definiálhatók (ERDENTUG, COLOMBIJN 2002). Azonban minthogy az egyenlőtlenségek kérdé-

1 A humanisztikus földrajz az emberi tényező háttérbe szorítása miatt a marxista megközelítéseket is kritikával illette, jelen ponton azonban a térszemlélet változását helyezem vizsgálatom középpontjába, és további tudománytörténeti összefüggések, hatások elemzésére nem térek ki.

2 A szociálkonstruktivista térelméletek megfogalmazói természetesen számos különböző módon értelmezték és magyarázták a társadalmi tér létrejöttének folyamatát és hatásait. Michael Foucault *heterotópiája*, Pierre Bourdieu *mező-elmélete*, Pierre Nora *emlékezet helyei* vagy Edward W. Soja *triadikus térkonceptiója* mind a terek megalkotásának összetett aspektusaira világítanak rá, amelyek egyben társadalmi folyamatok formálódását és leképeződését is jelentik (FARKAS 2003).

sének megválaszolása elsősorban a tőke és a munka megosztásának volt alárendelve, a radikális vagy kritikai társadalomtudományok nem kínáltak valódi marxista interpretációt a városi etnikai szegregáció mélyebb megértéséhez (PEACH, ROBINSON, SMITH 1981).

Az objektív térszemlélet és társadalmilag konstruált térértelmezés mellett a harmadik, elsősorban diskurzuselméleti munkákban megjelenő megközelítés a térbeliség és a társadalmi folyamatok összefüggéseiről radikálisabban gondolkodik. Minthogy a társadalmi szereplők és struktúrák soha nem szilárdak, ezért a tér sem lehet ezen hatások merev eredménye, sokkal inkább a társadalom által mindig újjá és mássá teremtettnek értelmezhető. Ezen a gondolati ösvényen még egy lépéssel tovább haladva a tér ráadásul nem csak társadalmi produktumként jön létre, hanem egyben visszafelé hat és a társadalom megalkotásának szintén részét alkotja. Éppen ezért nem lehetséges a társadalmat alkotó egyénekre autonómként tekinteni, hanem egyéni tulajdonságokkal felruházott, a társadalom- és téralkotás aktív szereplőiként kell őket vizsgálni (GLASZE, MATTISSEK 2009).

Az etnicitás és a rassz értelmezése

A társadalomtudományokban az etnicitás és a rassz fogalmai a legvitatottabb, legösszetettebb koncepciók közé tartoznak, és az idők folyamán az egyes definíciók a társadalmi, illetve a politikai kontextustól függően más-más színezetben, különböző megítélés alá esve jelentek meg. A két szó sok esetben egymás szinonimájaként tűnt fel, azonban fontos rámutatni a különbségeikre, s a használatuk mögött meghúzódó ideológiai háttérre. Ugyanúgy, ahogy a tér fogalma és koncepciója, a rassz és az etnicitás is a tudomány és társadalom által konstruáltak, amelyek így mindig az adott korban, történelmi és politikai közegben érthetők igazán meg (PEACH 2000).

Ugyan a történelem során a társadalmi folyamatokban mindig valamilyen módon szerepet játszott, a rassz modern fogalma a nyugati kultúrában mégis a 18. században körvonalazódott. Két alapvető tényezőt kell ezzel kapcsolatban kiemelni: egyrészt a felvilágosodás eszméjét, amely a hagyományoktól elfordulva az értelmet helyezte a középpontba, és azt hirdette, hogy a társadalom, illetve a gondolkodás törvényei a természetben is megismerhetők. A másik fontos építőelemet az egyre inkább kibontakozó gyarmatosítás jelentette, amely az „idegenel” és a „mással” való találkozás folyamán létrehozta a „fehér ember”, az „európai ember” és a „nyugati ember” fogalmait. A társadalmi tapasztalatokat és a politikai törekvéseket a tudományos elképzelések/megállapítások erősítették, és azokkal összefonódva jelentek meg (JOHNSTON ET AL. 2009). S habár a 20. századra a tudomány „leleplezte” azt, hogy a rassz fogalma számtalan más hatással együtt

tudományos–társadalmi–politikai konstrukció, tehát biológiai fogalom mellett elsősorban társadalmi kategória, ez a felismerés mégsem került bele a mindennapi diskurzusba. Így a kulturális, politikai, hatalmi, gazdasági folyamatokban ma is fontos szerepet játszanak és erősen hatnak a szociáldarwinizmuson alapuló gondolatok, s a legextrémebb formában olyan diktatórikus rendszerekben jelennek meg, mint a náci Németország vagy a dél-afrikai, faji elkülönítésre támaszkodó apartheid politika. Míg azonban a 20. század első felében a rassz konstrukciójával és a tudományban való jelenlétével kapcsolatban elsősorban a létrejöttének okai kerültek a vizsgálat középpontjába, addig a század második felében ezen túllépve a fogalom mögött rejlő jelenségek és hatások feltárására irányultak a kutatási kérdések (SMITH 1989).

Az etnicitás megjelenése a tudományos diskurzusban részben éppen az előbb említett folyamatokhoz kapcsolható. Az 1940-es évektől a kutatók igyekeztek egy új fogalmat találni, amivel a német nacionalista törekvésektől is terhes rassz-konceptió és rassz-elképzelés helyettesíthető. Érdekes módon azonban, míg az „etnikum” szó eredetét tekintve a nem-zsidó – keresztény csoportokat jelentette, addig a használata a 20. század második felében pont a zsidókra is vonatkozó rassz kifejezést akarta feloldani (JOHNSTON ET AL. 2009).

Az etnicitás fogalma hasonlóképpen sokat vitatott és különféleképpen értelmezett, mint a korábban vizsgált kérdések. Egyes megközelítések az identitást meghatározó elemeket (például származás, nyelv és vallás) alapvetően megváltoztathatatatlannak tekintették, és ebből következően úgy tartották, hogy maga az etnicitás – amely eleve adott és objektív tulajdonság – képes kielégíteni az egyén önmeghatározásának igényét (GEERTZ 1973). Mások – túllépve ezen az inkább statikusnak tekinthető primordialista megközelítésen, s rámutatva azokra a kérdésekre, melyeket nem képes ez az elgondolás magyarázni – arra keresték a választ, hogy hogyan és milyen körülmények között lesz jelentősége és kap szerepet az etnikai identitás (instrumentalista megközelítés) (KITCHIN, THRIFT 2009). A kutatók egy harmadik csoportja az etnikumok közötti határok kialakulásának összetevőire és folyamatára helyezte a hangsúlyt, s így az etnicitást is változó-nak, társadalmilag megalkotottnak és minden esetben helyzettől/körülményektől függőnek definiálta (strukturalista megközelítés). A három meghatározás bizonyos értelemben egymásra adott válasznak tekinthető, azonban ez nem jelenti azt, hogy az elképzelések egymást átfedve ne lettek volna, és ne lennének jelen párhuzamosan is a tudományos, a társadalmi és a politikai diskurzusokban (ERDENTUG, COLOMBIJN 2002).

Fontos ezen a ponton rámutatni még annak a jelentőségére, ami a rassz és az etnicitás kifejezések használatának változásában és változásával bekövetkezett. Habár mindkét fogalom egy adott csoport meghatározására irányul, a legfontosabb különbség a vizsgálat pontos irányában keresendő. Amíg ugyanis a rassz a

külső jegyek alapján definiálja az egyes csoportokat, addig az etnicitás az adott közösség belső jellemzői általi önmeghatározásra épül (JOHNSTON ET AL. 2009).

Az előbbieken felvázolt folyamat a városi kisebbségi kutatások megközelítésében is jól láthatóan megjelent. A 20. század elején a Chicagói Iskola képviselői az egyes csoportokat a nemzetiségi hovatartozás alapján osztályozva vizsgálták az amerikai városokban, s számtalan „fehér” közösség jellemzőit és egymással való kapcsolatát, az asszimilációjuk mértékét igyekeztek bemutatni. A második világháborút követő időszakban azonban a vizsgálat elsősorban már a „fekete – fehér” viszonylatban jelent meg, ahol a fekete népesség elvesztette az etnicitását, s túlnyomóan a bőrszín, a külső jellemzők (rassz) alapján definiálták. Az 1980-as évektől újra megjelentek a kutatásokban a belső jellemzők, és a „színes közösség” visszanyerte etnicitását, osztályát, nemét (PEACH 2000). A jelenlevő társadalmi feszültségek nyilvánvalóvá tették, hogy a nemzetiségi és etnikai jellemzők egyáltalán nem veszítették el a jelentőségüket, s ugyan földrajzi-politikai helyzettől függően más-más mértékben és módon, de a nemzeti/etnikai identitás és öntudat számtalan új helyzetet és konfliktust hozott létre. S minthogy a világ országainak túlnyomó része etnikai szempontból egyáltalán nem tekinthető homogén államnak, a kérdés jelentőségét tekintve várhatóan a jövőben is az egyre fontosabb témák közé fog tartozni (JOHNSTON ET AL. 2009).

A 20. század legvégétől a rassz és az etnicitás után egy újabb tényezőként a vallási hovatartozás szerinti osztályozás kezdett a kutatási kérdések között előtérbe kerülni. Ceri Peach (PEACH 2002) rámutat azonban a vallással kapcsolatban egy fontos tényezőre, ami ugyan brit példán alapszik, mégis a kérdés jellegét tekintve nem szabad a felvetett problémát általánosságban sem figyelmen kívül hagyni. Az Egyesült Királyságban 1991-ben volt az első népszámlálás, amikor a származási kategória is megjelent a kérdőívekben, s ami természetesen gazdag táptalajt kínált a kvantitatív etnikai kutatásoknak. A következő, 2001-es censusban azonban nem csak a nemzetiségi, hanem a vallási kategóriát is létrehozták. Így egyrészt megszülethettek az első, pontos adatokon alapuló, az etnikai kép változásának irányát leíró munkák, másrészt pedig a vallási összetételről birtokolt addigi ismeretek is bővíthettek. Érdekes módon azonban a látszólag a vallási összetételre irányuló kérdések mégsem vallásra, hanem az etnicitásra vonatkoztak, ugyanis lehetséges osztályozásként a számos, jelentős tömegben jelenlévő felekezet ellenére egy keresztény kategória volt csak megjelölve. Így valójában a vallásra vonatkozó kérdés az etnikai ismeretek tökéletesítését szolgálta (PEACH 2002).

A városi etnikai kisebbségek kutatásának mai elméletei és irányai

A 20. század elején Robert Park (PARK 1925) azt jósolta, hogy nem csak az Amerikai Egyesült Államok, hanem az egész világ részt vesz abban az automatikus és

természetes folyamatban, melynek végén az egyes államok a rasszok és a kultúrák olvasztótégelyévé válnak. A harmadik évezred elején azonban a helyzetet szemlélve nem látszik, hogy ez a feltevés igazolódott volna. A nyugati társadalmakban folyamatosan megjelenő városi zavargásokat mind a társadalmi-politikai, mind pedig a tudományos diskurzus elsősorban az etnicitás, a rassz, az egyenlőtlenségek és a szegregáció kérdéseivel, illetve konfliktusaival igyekszik magyarázni (HILLMANN, WINDZIO 2008).

A következőkben a kisebbségek helyzetével kapcsolatos vitáknak két területét vázolom fel, amelyek ma a tudományos és társadalmi diskurzusban a legdominánsabban jelen vannak. Ez egyrészt a politikai keret létrehozását és a lehetséges politikai keretek kritikáit jelenti, másrészt a társadalomtudományokban megjelenő, a kutatási téma szempontjából fontos elméletek, illetve vizsgálati irányok bemutatását foglalja magában.

Az asszimiláció és multikulturalizmus politikai eszméi és kritikái

Amennyiben elfogadjuk, hogy a társadalmi helyzet és a térbeli megjelenés között összefüggés van, akkor arra is figyelemmel kell lennünk, hogy a szegregáció vagy a marginalizáció kérdéseire ható tényezőket is különböző szinteken definiálhatjuk. A hatalmi gyakorlat mindenképpen létrehoz egy keretet, ami a témakör vizsgálatának határát egy módon meghatározza. Ezen a szinten a vita – leginkább a gyakorlati intézkedésekhez kapcsolódva – elsősorban a nemzeti és a nemzetközi politikában jelenik meg, azonban – főleg elméleti munkákban – a politológia és a társadalomtudományok területén folyó tudományos diszkussziókra is erősen hat. Ahogyan az állam a történelem folyamán a nagyon kiélezett helyzetekben (például európai zsidóüldözés, a dél-afrikai apartheid rendszer vagy akár az izraeli konfliktus) drasztikusan hatott a társadalmi etnikai különbségek térbeli megjelenésére, úgy ma is alapvető struktúrákat határozhat vagy erősíthet meg (JOHNSTON ET AL. 2009). Éppen ezért tartom fontosnak, hogy a politikai kereteket közvetetten kialakító és formáló elméletek legfontosabb jellemzőit, illetve kritikáit ismertessem.

A szakirodalomban számos megközelítés különíthető el, amelyek eltérő utakat kínálnak az egyre komolyabbá váló társadalmi feszültségek igazgatására. A legismertebb vita a multikulturális társadalom kialakulásának támogatása és az asszimilációs elképzelések megvalósítása között jött létre. A központi kérdés mindkét esetben az, hogy az egyes kisebbségi csoportok helyzete a többségi társadalmon belül a marginalizálódás vagy a beilleszkedés felé vezet-e. Habár az eredményességet vagy eredménytelenséget meglehetősen nehéz mérhetővé tenni, mégis talán a legfontosabb a mai domináns folyamatok irányvonalainak pozitív vagy negatív irányultságát meghatározni.³

3 Az asszimiláció és főleg a multikulturalizmus témaköre a szociológiai szakirodalomban

A multikulturalizmus elgondolása annak ellenére, hogy a sokféleségben rejlő előnyöket hangsúlyozza, mégis kiemeli az elsődleges lojalitást a társadalom (vagy másként az állam) egészéhez, s csak másodlagosan hangsúlyozza az egyéni „kulturális örökséghez” való ragaszkodást. Pozitív értelmezése szerint, az asszimiláció ellentettjeként meghatározva, a pluralitás elismerésének és a demokratikusabb, nyitottabb közös kultúra kialakulásának lehetőségét teremti meg, míg a negatív megközelítés szerint éppen az integrált társadalom ellentettjét jelenti, ahol az állam nem tudja kezelni az eltérő kultúrák és a gazdasági státuszok különbségeinek megnyilvánulásait (MODOOD, TRIANDAFYLLIDOU, ZAPATA-BARRERO 2006).

A multikulturális társadalmak tekintetében Anna Triandafyllidou (MODOOD, TRIANDAFYLLIDOU, ZAPATA-BARRERO 2006) a demokratikus liberalizmust, a mérsékelt szekularizmust és a vallási pluralizmust a legfontosabb három alappillérként nevezte meg. A társadalom, amelyben ezek az alappillérek kifejeződnek, egyénenként és olyan csoportokból áll, amelyek ugyanolyan valóságosan léteznek, mint maga az egyén. A plurális társadalmak éppen azzal konfrontálódnak a leginkább, hogy ezeknek a csoportoknak és a csoportok tagjainak más-más jellemző határozza meg az identitását, melyet különböző formában és intenzitással élnek meg, így egyszerre többféle diverzitás létezik egymás mellett. A „sokféleség sokfélesége” az a tulajdonság, amely jelzi, hogy a multikulturalizmusnak minden esetben rugalmas rendszerként kell működnie. A három alappillér állandó, de az a gyakorlat, amelyen keresztül kifejeződik, a nemzeti, politikai, történeti kontextusban alárendelt marad. Természetesen számos kritika érte ezt a megközelítést. Egyesek (JOPPKE 2004) a teljes társadalom szemléletváltásának hiányát hangsúlyozzák, ami ellehetetleníti a gyakorlati eredményességet. Mások (BARRY 2001) a „Mi-Ti” dichotómia nyomatékosításával éppen a merev identitáskategóriák fennmaradását és a kisebbségek társadalmi-térbeli szegregációját látják erősíteni – így az eredmény csupán sok monokultúra egymás mellett éléseként definiálható (párhuzamos társadalmak).

A gyakorlatban megjelenő másik út az asszimiláció lehetősége, amely jogi és kulturális tekintetben látszólag a könnyebb beilleszkedés esélyét kínálja. A sokszor francia-modellként (PAULY 2004) meghatározott megközelítés egyszerre ajánlja a nemzeti identitás átvételét, és közben a legégetőbb kisebbségi kérdésként definiált iszlám kulturális hagyományok támogatását. Az elmélet és a gyakorlat kritikussai (LAURENCE, VAÏSSE 2006) viszont éppen azt hangsúlyozzák, hogy a valóságos szakadékok pont az etnikai és vallási különbségek figyelmen kívül

szintén megjelenik, azonban ezek a munkák az egyének és a csoportok beilleszkedésének folyamatával, annak lépcsőfokaival és összetevőivel foglalkoznak, nem pedig az állami keretek kérdésével. Így a témát érintő, korábban már említett szerzők (például Hartmut Esser, Milton Gordon) eredményeit jelen munkában nem dolgozom fel. Magyar nyelven a témát lásd bővebben: PFENING 2012.

hagyása és elmosása miatt növekednek, s így a megoldások valójában csak látszatban léteznek. A központi kérdés nem az, hogy miként lehet egy vallási-etnikai kisebbség csoportjához tartozóként egy idegen társadalomba beilleszkedni, hanem hogyan lehetséges egyszerre egy vallási-etnikai identitás és örökség hordozójának, valamint egy időben egy másik állam egyenlő tagjának lenni.

Az európai (és az észak-amerikai) gyakorlatban jelenleg nem látszik, hogy bármely megközelítés elérte volna a kívánt eredményt. A társadalmi egyenlőtlenségek és elégedetlenség, valamint a kisebbségek irányába tanúsított idegenellenesség továbbra is a konfliktusok homlokterében áll. Az államok szintjén nem valósult meg sem a strukturális (térbeli, társadalmi-gazdasági, intézményi), sem pedig a kulturális (vallási, etnikai, identitásbeli) integráció, így a gyakorlati megoldás tekintetében újfajta megközelítéseket szükséges keresni (TÍBI 2010).

Nyugat-Európa egyik legkomolyabb társadalmi problémáját a muszlim kisebbségek integrációja jelenti, ami habár megjelenését tekintve térbeli-politikai-társadalmi szegregációt jelent, mégis vallási-kulturális kontextusban elhelyezkedő kérdésként értelmezhető (TÍBI 2010). Ezen törésvonal mentén rajzolódik ki egy másik szemléleti lehetőség, amely elsősorban a muszlim kisebbségek integrációjának lehetséges útjait feszegeti. A feldolgozott szakirodalom két megközelítést különböztet meg, amelyek élesen egymással szemben helyezkednek el.

Egyrészt beszélhetünk Európa folyamatos iszlamizálásáról (LEWIS 2004, 2009; HUNTINGTON 2004), mely diskurzus a nemzetállamok szintje helyett a nyugati és az iszlám világ feszültségtől terhes kapcsolatáról szól, s az állandó konfrontáció legfőbb színtereként a nyugat-európai államokat jelöli meg. A leg-radikálisabb nézetek a bevándorlást az iszlám támadásának értelmezik, s így a mai migrációs folyamatokat Európa muszlimok általi meghódításával azonosítják. Másrészt azonban az előbbi megközelítéssel szöges ellentétben álló szemlélet is megjelenik, amely a nyugat-európai muszlimok integrációját ahhoz a kérdéshez kapcsolja, hogy a kisebbségek milyen formában és mértékben adaptálják az európai térben az iszlám vallási és kulturális örökségét, s képesek-e elfogadni és befogadni a nyugati világ pluralista értékeit (RAMADAN 2004; TÍBI 2010). Az euró-iszlám elképzelése szerint Nyugat-Európában olyan társadalmi és politikai problémák léteznek, amelyek etnikai-vallási színezetben tűnnek fel. A második-harmadik generációs bevándorlók számára az adja a legnagyobb kihívást, hogy egyszerre kell az iszlám és a nemzeti-kulturális identitást képviselniük. Éppen ezért a megoldás egy civil iszlám létrehozásában rejlik, amelynek keretében az európai muszlimoknak számos kérdést kellene újra definiálniuk. Ezek a kérdések ezen a ponton kapcsolódnak össze a korábban tárgyalt, multikulturalizmust meghatározó alappillérekkel. Azonban míg a multikulturalizmus rendszerében az állam felelőssége az alapelvek biztosítása, addig az euró-iszlám tekintetében a

kisebbségek szerepére tolódik a hangsúly. Az évtizedek óta Németországban élő, az iszlám megreformálását támogató szír származású politológus, Bassam Tibi (TIBI 2010) egyrészt a pluralizmus kérdését határozza meg újradefiniálandónak, amely nem sokféleséget jelent, hanem azonos szabályok és értékek mentén létező különbözőséget, másrészt pedig a tolerancia fogalmát, amely ugyancsak nem egyenlő az iszlám államokban gyakorolt megtűréssel a keresztények és a zsidók irányába – sokkal inkább az aktív elfogadást jelenti. Nincsen köztes út a gettóban való szegregáció és az euró-izlám elképzelése között, s éppen ezért fontos azt hangsúlyozni, hogy mindezek mellett az egyes államok felelőssége is egyértelmű.

A társadalomtudományi kutatások elméletei és kérdésfelvetései

A politikai szint mellett a társadalomtudományokban az 1990-es évek elejétől megjelent, és az előzőekben felvázolt multikulturalizmus-asszimiláció vitára adott egyfajta válaszként értelmezhető a posztkolonialista elméletek alkalmazása. A posztkolonialista gondolkodás az irodalom- és kultúratudományok területén bontakozott ki elsőként, és a gyarmatosítás egyenlőtlen, illetve vitatott hatásait veszi vizsgálat alá. Egységes eszmerendszere nem alakult ki, az egyes kutatók különböző pontokra helyezve a hangsúlyt másként határozzák meg a posztkolonializmus konkrét célját. Az elmélet a gyarmatosítás értelmezését a gyarmati diskurzusok kritikai olvasatán keresztül kívánja megtenni, és a kolonialista viszonyok jelenkori megjelenési formáit szándékozza bemutatni. Ehhez kapcsolódik szorosan azon függőségi viszonyok leírása, amelyek a gyarmati birodalmak hivatalos felbomlása után ma is fennállnak az egykori gyarmatosító és gyarmatosított társadalmak között. Különös hangsúlyt helyez az elméleti megközelítés a különböző városi formák és az építészet reprezentációira, amelyek napjainkban is az egyenlőtlen viszonyok megjelenését szolgálják (JOHNSTON ET AL. 2009).

Míg azonban a posztkolonialista munkák elsősorban az egykori gyarmatosított országok városainak társadalmi egyenlőtlenségeit vizsgálják, addig a posztimperialista elméletek a gyarmatosító hatalmak kolonialista, posztkolonialista viszonyaiból eredő városi problémákat és feszültségeket helyezik a középpontba. Főleg a nyugat-európai és az észak-amerikai nagyvárosokban a különböző etnikai csoportok magas aránya túlnyomóan az egykori gyarmati országokból érkezett, és ez a posztkolonialista migráció nagy hatással van a befogadó város gazdaságára, társadalmára, kultúrájára, vagy a vallási és biztonsági kérdéseire. A legégetőbb problémák közé tartoznak ezekben a nyugati államokban a társadalmilag és gazdaságilag marginalizált helyzetű kisebbségi csoportok integrálásának, és a társadalomba való szerves bekapcsolásának kérdései. A posztkolonialista elméletek természetesen számtalan kritikát kaptak – ilyen például annak a leegyszerűsítő attitűdnek a megkérdőjelezése, amely a konfliktusok elemzésénél a gyarmatosítás előtti időszak tendenciáinak lényegesen kisebb hangsúlyt ad, illetve

a túlzott elméletiség, ami a szemléletformálás pozitív hatása mellett az empirikus kutatások hiányára mutat rá (KITCHIN, THRIFT 2009).

Miközben a posztkolonialista és posztimperialista elméletek a társadalomtudományokban az egykori gyarmati országok kisebbségeinek vizsgálata felé fordulnak, addig a szociológia területén született koncepció, a közvetítő kisebbségek elmélete (theory of middleman minorities) egy másfajta jellegzetességgel bíró kisebbségi csoport jellemzőit tanulmányozza (BONACICH 1973; TURNER, BONACICH 1980, 2001). A társadalomtudományi kutatások már az 1950-es évektől rámutattak arra a jelenségre, hogy az etnikai csoportok túlnyomóan a többségi társadalom alsóbb rétegeiben helyezkednek el. Azt is feltárták azonban, hogy léteznek olyan kisebbségek, amelyek a társadalmi rétegződés középső és felső szintjein helyezkednek el, és gazdasági szempontból is közvetítő szerepet játszanak – ilyen csoportot jelent a zsidóság Európában vagy a kínai kisebbség Délkelet-Ázsiában. Az elmélet arra keresi a választ, hogy mely kulturális, kontextuális és szituációs tényezők játszanak szerepet ezen csoportok létrejöttében és fennmaradásában. Ugyan a földrajzi tényező és a városi kontextus nem része az koncepciónak, mégis számtalan kérdést vet fel a kisebbség és többségi társadalom kapcsolatának formálódásáról, és ezáltal az empirikus kutatások számára is gazdag táptalajt kínál.

A politikai szinttel ellentétben a társadalomtudományok empirikus kutatásai a közösség és az egyén helyzetére fókuszálva, a keretek mögé nézve próbálják megérteni és magyarázni a ma zajló folyamatokat. Egyrészt olyan kérdések kerülnek itt előtérbe, mint a szegregáció különféle hatása az individuumra, az identitás építőelemeinek jellemzése és változása, az etnikai jellemzők feltárása és befolyása az egyén cselekvésére, vagy a szegregáció és az oktatási rendszer, képzési lehetőségek közötti kapcsolatok vizsgálata (FARWICK 2009; JOHNSTON ET AL. 2009). Mindenképpen meg kell említeni ezen a ponton a 20. század végén a társadalom- és szellemtudományokban végbement kulturális fordulatot, ami a kérdésfeltevések irányát és a vizsgálat léptékét nagyban befolyásolta, s ezzel – minden jogos vagy jogtalan kritika ellenére – új lehetőségeket is nyitott elsősorban a puha módszerekkel készült elemzések számára. Az új kulturális földrajz képviselői egyre kisebb területre összpontosítva végzik a kutatásaikat, a konkrét fizikaitól távolodva az absztrakt térbe helyezik a vizsgálatot, illetve egy bizonyos hely jellemzői helyett a hely jelentésének és hatásának leírása kerül a középpontba (PEACH 2002). A klasszikus etnográfiai és antropológiai módszerek (interjú, résztvevő megfigyelés, fókuszcsoport) mellett a média termékeinek vagy a képzőművészeti, építészeti, szépirodalmi alkotásoknak a vizsgálata az angolszász társadalom-földrajzi kutatásokban már egyértelműen teret hódított, s új értelmezési lehetőségeket kínál. Ezek a kvalitatív elemzésekhez felhasználható források azonban „*soha nem áttetsző ablakai a világnak*” (ROSE 2001, 6.), éppen ezért a kutató által megfogalmazott és tudományosan alátámasztott interpretáció sokkal erősebben kötődik a kutatást

körbevevő társadalmi és politikai viszonyokhoz, illetve a vizsgálatot végző személy tulajdonságaihoz vagy világnézetéhez (CLOCKE ET AL. 2004).

A kvalitatív megközelítés mellett a szegregáció vizsgálatának klasszikus kvantitatív iránya és az ehhez kapcsolódó metodikai, illetve fogalmi diskurzusok is dominánsan jelen vannak a szakirodalomban. Számos vita alakult ki az európai városokban megjelenő szegregáció definiálásáról és mértékéről (PEACH 1999; FINNEY, SIMPSON 2009), az egyes indexek használatának módjáról, lehetőségeiről és korlátairól (SIMPSON 2004; JOHNSTON, POULSEN, FORREST 2005; SIMPSON 2005; PEACH 2010b; JOHNSTON, POULSEN, FORREST 2010; PEACH 2010c), a szegregáció pozitív és negatív megítéléséről (PEACH 1996; HÄUSSERMANN, KRONAUER 2009), valamint az európai és az amerikai formák különbözőségeiről (HILLMANN, WINDZIO 2008; PEACH 2010a). Míg jelen vannak a komparatív szemléletű munkák is (SCHÖNWÄLDER 2007; JOHNSTON, POULSEN, FORREST 2007b), túlnyomó többségben mégis a kissé kaptafa-szerű elemzések dominálnak, amelyekből sok esetben hiányzik a mélyebb megértést kínáló, több szempontot figyelembe vevő szemléletmód. Kisebbséggel megjelennek a szegregáció mérésének sokrétű és összetett jelentésével foglalkozó módszertani tanulmányok (MASSEY, DENTON 1988; JOHNSTON, POULSEN, FORREST 2007a), azonban a tudományos kutatásokban elfogadott módszerek valódi kritikai szemlélete és értelmezése még kevés jelentőséget kap a szakirodalomban (PHILLIPS 2007; REARDON ET AL. 2008). Összességében a kvantitatív vizsgálatokban dominánsabbak a leíró jellegű munkák, mint a társadalmi jelenségek mélyebb megértését célzó elemző és magyarázó tanulmányok. A hangsúly sokkal inkább a társadalmi-gazdasági, mint a kulturális aspektuson és az identitás problematikájához kapcsolódó kérdéseken van – azonban a pontosabb vizsgálathoz ez is egy kívánt és messzebbre vezető megközelítési mód lenne (SCHÖNWÄLDER 2007).

Összefoglalás

A társadalmi, gazdasági és politikai változásokkal, valamint a területi egyenlőtlenségekkel szorosan összekapcsolódva a legutóbbi századokban egyre nagyobb mértékűvé vált az emberek vándorlása. A kiterjedtebb migráció következtében a társadalmakban létrejövő újfajta problémák vizsgálata elsősorban a 20. századtól jelent meg a tudományos kutatások kérdésfeltevéseiben.

Minthogy a városok az emberi együttélés legintenzívebb színterei, ezért a társadalmi feszültségek és ellentétek is markánsan megjelennek az urbánus területeken. A városi etnikai kutatások első jelentős műhelye a 20. század eleji Chicagóban alakult ki, s habár az iskolát számtalan kritika érte, eredményei nagyban meghatározzák a diszciplína későbbi fejlődését és a problémához kapcsolódó társadalomtudományi diskurzusokat. Minthogy azonban a tudományos kutá-

tás sohasem független az adott társadalmi-gazdasági-politikai kontextustól, így a tudománytörténeti áttekintés folyamán az egyes elméletek ismertetése mellett fontos kiemelni a vizsgálatokban megjelenő alapfogalmak jelentésének és mögöttes tartalmainak változásait, melyeken keresztül a kérdésfeltevések és a vizsgálati irányok is pontosabban megérthetők. Amíg a tanulmányban bemutatott politikai gyakorlatok a társadalmi csoportok számára elsősorban külső határokat hoznak létre, addig a társadalomtudományi elméletek és kutatások az ezen határokon belül létrejövő formák leírását és értelmezését célozzák.

Georg Glasze és Annika Mattissek (GLASZE, MATTISSEK 2009) a tudomány privilégiumaként azt emelik ki, hogy olyan eszközökkel rendelkeznek, amelyek lehetővé teszik a „valódi” (vagy a valósághoz közelebb lévő) struktúrák és folyamatok megismerését.⁴ Munkámban azt mutattam be, hogy különböző időszakokban a városi etnikai kisebbségek „valóságát” a tudomány milyen nézőpontokból szemlélte, és az adott kontextusban mely eszközök segítségével igyekezett az egyes jelenségeket leírni és magyarázni.

Irodalomjegyzék

- BARRY, B. (2001): *Culture and equality. An egalitarian critique of multiculturalism*. Polity Press, Cambridge
- BENEDEK J. (2002): *A földrajz térszemléletének hullámai*. Tér és Társadalom, 2., 21–39.
- BONACICH, E. (1973): *A theory of middleman minorities*. American Sociological Review, 5., 583–594.
- BOTTLIK Zs. (2002a): *A németység etnikai térszerkezetének változásai Komárom-Esztergom megye mai területén a 18. századtól napjainkig*. Földrajzi Értesítő, 1–2., 185–201.
- BOTTLIK Zs. (2002b): *A szlovákok etnikai súlypontjának változásai a Dunántúli-középhegység területén a XVIII. századtól napjainkig*. Területi Statisztika, 6., 551–561.
- CASTLES, S., MILLER, M. J. (1993): *The age of migration. International population movements into the modern world*. London
- CLOCKE, P. ET AL. (2004): *Practising human geography*. SAGE Publication, London–Thousand Oaks–New Delhi

4 „Letztlich würden diese Ansätze davon ausgehen, dass die Wissenschaft im Gegensatz zum Rest der Menschheit in der Lage sei, hinter den „Vorhang“ der Ideologien zu schauen und dort die „wirklichen“ Strukturen und Praxen zu beobachten.” (GLASZE, MATTISSEK 2009, 31.) [Ezek a megközelítések végeredményben abból indulnak ki, miszerint az emberiség többi részével ellentétben a tudomány abban a helyzetben van, hogy az ideológiák „függönye” mögé tekinthet, és a „valódi” struktúrákat és gyakorlatokat szemlélheti. (saját fordítás)]

- Csánádi G., Ladányi J. (1992): *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Duncan, O. D., Duncan, B. (1955): *A methodological analysis of segregation indexes*. American Sociological Review, 2., 210-217.
- Eisenstadt, S. (1952): *The process of absorption of new immigrants in Israel*. Human Relations, 5., 223-246.
- Erdentug, A., Colombijn, F. (szerk.) (2002): *Urban ethnic encounters. The spatial consequences*. Routledge, London–New York
- Esser, H. (1980): *Aspekte der Wanderungssoziologie. Assimilation und Integration von Wanderern, ethnischen Gruppen und Minderheiten. Eine handlungstheoretische Analyse*. Luchterhand, Darmstadt (Soziologische Texte; 119.)
- Farkas J. (2003): *A társadalmi tér elméleti kérdései. A térfelfogás történeti változásai*. Társadalomkutatás, 2., 167-190.
- Farwick, A. (2009): *Segregation und Eingliederung. Zum Einfluss der räumlichen Konzentration von Zuwanderern auf den Eingliederungsprozess*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden
- Finney, N., Simpson, L. (2009): *Sleepwalking to segregation? Challenging myths about race and migration*. The Polity Press, Portland
- Geertz, C. (1973): *The interpretation of cultures. Selected essays*. Basic Books, New York
- Glasze, G., Mattissek, A. (2009): *Handbuch Diskurs und Raum. Theorien und Methoden für die Humangeographie sowie die sozial- und kulturwissenschaftliche Raumforschung*. Transcript Verlag, Bielefeld
- Gordon, M. M. (1964): *Assimilation in American life. The role of race, religion, and national origins*. Oxford University Press, New York
- Häussermann, H., Kronauer, M. (2009): *Räumliche Segregation und innerstädtisches Ghetto*. In: Stichweh, R., Windolf, P. (szerk.): *Inklusion und Exklusion. Analysen zur Sozialstruktur und sozialen Ungleichheit*. VS Verlag, Wiesbaden, 157-176.
- Hillmann, F., Windzio, M. (szerk.) (2008): *Migration und städtischer Raum. Chancen und Risiken der Segregation und Integration*. Budrich UniPress Ltd., Opladen
- Huntington, S. P. (2004): *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa, Budapest
- Johnston, R., Poulsen, M., Forrest, J. (2005): *On the Measurement and Meaning of Residential Segregation. A Response to Simpson*. Urban Studies, 7., 1221-1227.
- Johnston, R., Poulsen, M., Forrest, J. (2007a): *Ethnic and racial segregation in U.S. metropolitan areas, 1980-2000. The dimensions of segregation revisited*. Urban Affairs Review, 4., 479-504.

- JOHNSTON, R., POULSEN, M., FORREST, J. (2007b): *The geography of ethnic residential segregation. A comparative study of five countries*. Annals of the Associations of American Geographers, 4., 713-738.
- JOHNSTON, R., POULSEN, M., FORREST, J. (2010): *Moving on from indices, refocusing on mix. On measuring and understanding ethnic patterns of residential segregation*. Journal of Ethnic and Migration Studies, 4., 697-706.
- JOHNSTON, R. ET AL. (szerk.) (2009): *The dictionary of human geography*. Wiley-Blackwell Publishing, London
- JOPPKE, C. (2004): *The retreat of multiculturalism in the liberal state. Theory and policy*. British Journal of Sociology, 2., 237-57.
- KEMÉNY I. (1975): *A budapesti cigányokról*. Budapest, 5., 30-33.
- KERESZTÉLY K. (1998): *A kínai közösség Budapesten*. In: Barta Gy. (szerk.): Budapest nemzetközi város. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 203-220.
- KERESZTÉLY K. (1999): *A kínai közösség Budapesten: A kínai-magyar kapcsolatok jelene*. História, 4., 30-31.
- KITCHIN, R. M., THRIFT, N. (szerk.) (2009): *International Encyclopedia of Human Geography*. Elsevier, Amsterdam–Boston–Heidelberg–London–New York–Oxford–Paris–San Diego–San Francisco–Singapore–Sydney–Tokyo
- KNOX, P. L., MARSTON, S. A. (2007): *Humangeographie*. Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg–Berlin.
- KNOX, P., PINCH, S. (2006): *Urban social geography. An introduction*. Prentice Hall, Harlow
- KŐSZEGI M., BOTTLIK Zs. (2012): *Gondolatok a hazai etnikai földrajzi kutatások lehetséges nemzetközi kapcsolódásairól*. In: Nemes Nagy J. (szerk.): Térfolyamatok, térkategóriák, térelemzés. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 16.), 215-229.
- LADÁNYI J., SZELÉNYI I. (1999): *A társadalom etnikai-, osztály- és társadalomszerkezetének összefüggései az ezredforduló Budapestjén*. In: Kárpáti Z. (szerk.): Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon. MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja, Budapest, 85-95.
- LAURENCE, J., VÄISSE, J. (2006): *Integrating Islam. Political and religious challenges in contemporary France*. Brookings Institution Press, Washington
- LEWIS, B. (2004): *Az iszlám válsága*. Európa, Budapest
- LEWIS, B. (2009): *Iszlám. Nép és vallás*. HVG, Budapest
- LIBERSON, S. (1963): *Ethnic patterns in American cities*. The Free Press of Glencoe, New York
- MASSEY, D. S., DENTON, N. A. (1988): *The dimensions of residential segregation*. Social Forces, 67. évf., 281-315.

- MODOOD, T., TRIANDAFYLIDOU, A., ZAPATA-BARRERO, R. (2006): *Multiculturalism, Muslims and citizenship. An European approach*. Routledge, New York
- NAUCK, B. (1988): *Sozialstrukturelle und individualistische Migrationstheorien. Elementes eines Theorievergleiches*. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 40. évf., 1-40.
- PAULY, R. J. (2004): *Islam in Europe. Integration or marginalization?* Ashgate Publishing, Burlington
- PARK, R. E. (szerk.) (1925): *The city: Suggestions for the study of human nature in the urban environment*. Chicago University Press, Chicago
- PEACH, C. (1996): *Good segregation, bad segregation*. Planning Perspectives, 11., 379-398.
- PEACH, C. (1999): *London and New York: Contrasts in British and American models of segregation*. International Journal of Population Geography, 5., 319-351.
- PEACH, C. (2000): *Discovering white ethnicity and parachuted plurality*. Progress in Human Geography, 4., 620-626.
- PEACH, C. (2002): *Social geography: new religions and ethnoburbs. Contrast with cultural geography*. Progress in Human Geography, 2., 252-260.
- PEACH, C. (2010a): *E pluribus duo. Contrasts in US and British segregation patterns*. Kézirat
- PEACH, C. (2010b): *Slippery segregation. Discovering or manufacturing ghettos?* Journal of Ethnic and Migration Studies, 9., 1381-1395.
- PEACH, C. (2010c): *Ghetto-lite or missing the G-spot? A replay to Johnston, Poulsen and Forrest*. Journal of Ethnic and Migration Studies, 9., 1529-1526.
- PEACH, C., ROBINSON, V., SMITH, S. (szerk.) (1981): *Ethnic segregation in cities*. Croom Helm, London-Canberra
- PFENING V. (2012): *Asszimiláció avagy kirekesztettség? A bevándorlók beilleszkedését magyarázó modellek*. In: Bottlik Zs. et al. (szerk.): Társadalomföldrajz – területfejlesztés – regionális tudomány. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 11-27.
- PFENING V., KŐSZEGI M. (2010): *Külföldiek Budapesten az ezredfordulón a statisztikai adatok tükrében*. In: Barta Gy., Keresztély K., Sipos A. (szerk.): A világváros Budapest a két századfordulón. Napvilág Kiadó, Budapest, 288-303.
- PHILLIPS, D. (2007): *Ethnic and racial segregation. A critical perspective*. Geography Compass, 5., 1138-1159.
- RAMADAN, T. (2004): *Western Muslims and the future of Islam*. Oxford University Press, New York
- REARDON, S. F. ET AL. (2008): *The geographic scale of metropolitan racial segregation*. Demography, 3., 489-514.

- ROSE, G. (2001): *Visual methodologies*. SAGE Publications, London–Thousand Oaks–New Delhi
- SCHÖNWÄLDER, K. (szerk.) (2007): *Residential segregation and the integration of immigrants*. Britain, the Netherlands and Sweden. WZB Discussion Paper Nr. SP IV 2007-602
- SIMPSON, L. (2004): *Statistics of racial segregation. Measures, evidence and policy*. Urban Studies, 3., 661-681.
- SIMPSON, L. (2005): *On the measurement and meaning of residential segregation. A reply to Johnston, Poulsen and Forrest*. Urban Studies, 7., 1229-1230.
- SMITH, S. J. (1989): *The politics of 'race' and residence*. Polity Press, Dales Brewery
- TAUBNER, K. E., TAUBNER, A. F. (1965): *Negroes in cities. Residential segregation and neighborhood change*. Aldine Publishing, Chicago
- TIBI, B. (2010): *Ethnicity of fear? Islamic migration and the ethnicization of Islam in Europe*. Studies in Ethnicity and Nationalism, 1., 126-157.
- TURNER, J. H., BONACICH, E. (2001): *A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé*. In: Sik E. (szerk.): *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest, 127-140.
- TURNER, J. H., BONACICH, E. (1980): *Toward a composite theory of middleman minorities*. Ethnicity, 1., 144-158.

Gyapay Borbála, doktorjelölt, ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C, gyapayb@yahoo.com

A magyar felsőoktatás területi szerkezetének és hallgatói létszámának alakulása 1900-tól 1945-ig

Jancsó Tamás

Bevezetés

Jelen dolgozat célja a magyar felsőoktatás 1900-tól 1945-ig bekövetkező változásainak, fejlődésének bemutatása. Az intézmények területi elhelyezkedésének elemzése, a hallgatói létszámadatok és a képzési szerkezet módosulásának vizsgálata, az intézményhálózat máig ható strukturális jellemzőinek bemutatása.

Az 1900-tól 1945-ig tartó időszakot két nagy részre oszthatjuk fel: az első világháború végéig a történelmi Magyar Királyság felsőoktatási intézményhálózata vizsgálható. A rövid átmenet után pedig a második korszak a trianoni békeszerződés következtében lecsökkent területű Magyar Királyság intézményhálózatának, a Horthy-korszak felsőoktatás-politikájának elemzése. A dolgozat végén röviden kitérek az 1938-tól 1941-ig bekövetkező területi revíziók hatásaira is.

Kiemelten érdekes kérdéskör az első időszakban, a soknemzetiségű ország területén a hallgatók nemzetiségi eloszlásának vizsgálata. A trianoni békeszerződés következtében az oktatásban a nemzetiségi kérdés háttérbe szorult, viszont fokozott figyelem irányult a vallási kérdésekre, azon belül is a zsidóság helyzetére. A dolgozatban külön fejezetben foglalkozom a nemzetiségekkel és a zsidó vallású hallgatók jellemzőivel.

BOTTLIK Zs. (szerk.) (2013): *Önálló lépések a tudomány területén*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 29–46. ISBN 978-963-284-327-8

A felsőoktatás-földrajz, mint tudományterület rövid áttekintése

A felsőoktatás kutatás egy interdiszciplináris tudományterület, melynek csak egyik eleme a földrajz, a területi aspektus. Legfontosabb részterületei a demográfia, a pedagógia, a statisztika, a szociológia illetve a politológia. Véleményem szerint a felsőoktatás kutatása az egyik legérdekesebb ága a tudománynak, mivel ebben az esetben az egyes kutatók saját működési környezetüket vizsgálják.

A felsőoktatás-földrajz – definícióm szerint – területi aspektusból kutatja, a felsőoktatási intézményrendszert és felsőoktatási infrastruktúrát. Ez egy viszonylag szűk meghatározás.

A pontos definícióhoz fontos tisztázni két fogalmat: a képzettség földrajzát és a képzés földrajzát. A képzettség földrajza a lakosság legmagasabb iskolai végzettségének és átlagosan elvégzett osztályszámának térben való eloszlását vizsgálja. A képzés földrajz viszont a képzőhelyek szempontjából közelíti meg a kérdést, az oktatási infrastruktúra területi elhelyezkedését és kapcsolatait kutatja, ez a szűkebben vett oktatásföldrajz (TELBI SZ 2006).

A felsőoktatás-földrajz ennek az oktatásföldrajznak a része, amit közoktatás-földrajzra és felsőoktatás-földrajzra oszthatunk fel. Az oktatásföldrajz (angolul: geography of education) a szolgáltatások földrajzának, az pedig a társadalomföldrajznak a része, hiszen az oktatás a szolgáltatások közé tartozik az ágazati beosztás alapján.

A képzés és a képzettség két tényezője természetesen nem választható szét teljesen, ezért vannak akik mindkettőt értik az oktatásföldrajz kifejezése alatt. M. Császár Zsuzsanna a következőképp fogalmaz: „az oktatásföldrajz többek között a népesség iskolázottságával, az oktatási rendszer, a képzés földrajzi-, térbeli vonatkozásaival foglalkozik. Területi aspektusból kutatja az iskolai végzettség, a szakemberszükséglet és egy adott térség fejlettségének összefüggését, oktatási ellátottságát, oktatási infrastruktúráját, az oktatáshoz, mint szolgáltatáshoz való hozzáférhetőséget és az oktatás eredményességét” (M. Császár 2004).

Elkülönült területként az oktatás vizsgálata az 1960-as években jelent meg a földrajzon belül. A kutatásoknak nagy lendületet adott, hogy ekkor jelent meg az agyelszívás jelensége, és az, hogy Európában ekkor elkezdtek tudatosan tervezni az oktatást és a képzést. Nyugat-Európában ebben az időszakban zajlott le a felsőoktatás tömegesedése; számos új intézmény jött létre ekkor, melyek helyét tudatosan tervezték. A tudományág keletkezését, jegyzését 1996-ra teszik, amikor Colin Brock az Európai Összehasonlító Pedagógiai Társaság nemzetközi konferenciáján bejelenti a geography of education megszületését. Az egyes európai országok között nagy különbségek voltak abban, hogy a tervezésnél mennyire játszott szerepet a földrajzi szemlélet, melynek főleg politikai okai voltak (TELBI SZ 2006).

Magyarországi oktatásföldrajzi vizsgálat eddig viszonylag kevés készült, a felsőoktatással pedig még kevesebb munka foglalkozott. Ezek közül ki kell emelni a hetvenes évek végén zajló, az adott kort vizsgáló, a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont és az ELTE Regionális Földrajzi Tanszékének közös munkáját, melynek keretén belül Sárfalvi Béla és Nemes Nagy József vezetésével megalapozták a magyar felsőoktatás földrajzi szempontú vizsgálatát (NEMES NAGY 1980). Ez az általam fellelt egyetlen olyan munka, amely kifejezetten az intézményhálózat és a hallgatószám területi egyenlőtlenségeit vizsgálta a rendszerváltozás előtt.

Kiemelendő továbbá Forray R. Katalin (FORRAY 2003, FORRAY-HÍVES 2005), Kozma Tamás (KOZMA 1982, KOZMA 1990) és Ladányi Andor munkássága. Forray R. Katalin a Pécsi Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszékének vezetője, a felsőoktatás kutatója, Kozma Tamás pedig a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszékének egyetemi tanára, munkáikban jelentős szerepet játszik a felsőoktatás és a tér kapcsolata. Ladányi Andor történészként hosszú ideje vizsgálja a felsőoktatás hálózatának strukturális és mennyiségi jellemzőit, az ő munkáiban számos esetben megjelenik a földrajzi szempont.

Rechnitzer János több munkájában a rendszerváltozás után vizsgálja felsőoktatási intézmények hatását a regionális szerkezetre, a régió és az intézmények kapcsolatait (RECHNITZER 2005, 2009). Megemlítené továbbá M. Császár Zsuzsanna is, akinek 2004-ben jelent meg Oktatásföldrajz című munkája (M. CSÁSZÁR 2004), mely fogalmi definíciók mellett az oktatáson belül csak a közoktatás területi egyenlőtlenségeit vizsgálja részletesen a rendszerváltozás után.

A legújabb kutatások közül pedig Szabó Attila doktori értekezését emelhetjük ki (SZABÓ 2010), ami a Horthy-korszak 1920 és 1938 közötti időszakának oktatási intézményhálózatának térbeli strukturáját vizsgálja. Ez a munka azért is érdemel kiemélést, mert az első oktatásföldrajzi írás, ami a történeti földrajz tudományterületéhez tartozik, tehát nem az adott kor viszonyait vizsgálja.

A fentiekből jól látható, hogy a magyar felsőoktatás I. világháború előtti időszakát, a trianoni békeszerződés hatásait, a II. világháború eseményeit és a bevezetőben említett kiemelt kérdéseket – a nemzetiségek és a zsidók helyzetét a felsőoktatásban – földrajzos szempontból még nem dolgozták fel.

Az egész XX. századot végigkísérték, és máig a magyar felsőoktatással foglalkozó kutatók dogmaszerű kijelentései, hogy hazánk felsőoktatási intézményhálózata elaprózódott és Budapest túlsúlyú. Jelen dolgozatnak az is az egyik célja, hogy a II. világháború előtti magyar felsőoktatás általános bemutatása mellett ezeknek a kijelentéseknek a történelmi gyökereit is felderítse, ezért is választottam ki egy hosszabb időszak folyamatainak vizsgálatát, hogy a strukturális jellemzők időbeli változását jobban meg lehessen világítani.

A tanulmányban – mivel a vizsgált időszak szerint a földrajz történeti földrajz aldiszciplínájához tartozik – primer adatforrásként a korabeli statisztikai ki-

adványokat használtam fel. Ezek a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal és utódjának a Magyar Központi Statisztikai Hivatal 1901 és 1948 között kiadott Magyar Statisztikai Évkönyveinek felsőoktatásra vonatkozó fejezetei. A statisztikai adatok elemzését fellelhető korabeli és később keletkező szekunder források feldolgozásával egészítettem ki.

Területi folyamatok 1920-ig

A felsőoktatás helyzete a XX. század elején

Több magyar király is megpróbálkozott egyetemalapítással a XIV-XV. században, maradandó - a XX. század eleji állapotokat is meghatározó - hatása azonban csak Pázmány Péter esztergomi érsek nagyszombati egyetemalapításának volt 1635-ben. A későbbiekben ez az intézmény Budára, majd Pestre költözött, és budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem néven működött. A selmecbányai Bányászati Akadémia 1763-ban, a keszthelyi Georgikon 1797-ben, a budapesti Műegyetem 1846-ban, a kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem 1872-ben, a királyi és felekezeti jogakadémiák pedig a XVIII-XIX. század során jöttek létre (SZABÓ 2008).

Bár a XIX. század utolsó évtizedeiben elkezdődött egy fejlődési folyamat, ami gyakorlatilag egészen az I. világháború kitöréséig tartott, a századfordulón a magyar felsőoktatás nemzetközi szinten elmaradott volt. Ennek több okát is megemlíthetjük, Magyarország csak a XIX. század végén kezdett agrár-országból fokozatosan ipari országgá válni, és a nagyobb mértékű urbanizáció, Budapest nagyvárossá válása is csak ekkor teljesedett ki. Nem elhanyagolható az elmaradottság szempontjából az sem, hogy a magyar nyelv csupán a XIX. században vált az ország hivatalos nyelvévé.

A századforduló felsőoktatási intézményeit három nagy csoportra osztották a korban, ezek az egyetemek, a jogakadémiák (vagy jogi főiskolák), és a hittudományi főiskolák. Jól mutatja ezt az elmaradottságot, hogy 1900-ban Magyarország gyakorlatilag két jelentős felsőoktatási centrummal rendelkezett (jelen fejezetben a szűkebben vett Magyarország adatait vizsgálom, a Magyar Királysághoz tartozó Horvát-Szlavónország intézményeiről a fejezetben külön tesztek említést - megjegyzendő, hogy az országrész vizsgálata az általam fellelt egyik szakirodalomban, még említés szintjén sem szerepel). Kiemelkedett Budapest, valamint jelentős központ volt Kolozsvár. Ezen két településen működött a három modern felsőoktatási intézmény: a budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem, a kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem és szintén a fővárosban a Királyi József Műegyetem (LADÁNYI 1969).

Az egyetemeken kívül három királyi és hét felekezeti jogakadémia működött az országban, ezekben alacsony színvonalon folyt a jogászképzés. Királyi jogakadémia működött ekkor Kassán, Nagyváradon és Pozsonyban, felekezeti jogakadémia pedig Egerben, Pécsen, Eperjesen, Debrecenben, Kecskeméten, Máramarosszigeten és Sárospatakon. Felismerhető, hogy az ország jelenlegi területén található jogakadémiák közül több még ma is jelentős felsőoktatási központ, ezen akadémiák jelentették később több intézmény alapját is (JANCSÓ 2010).

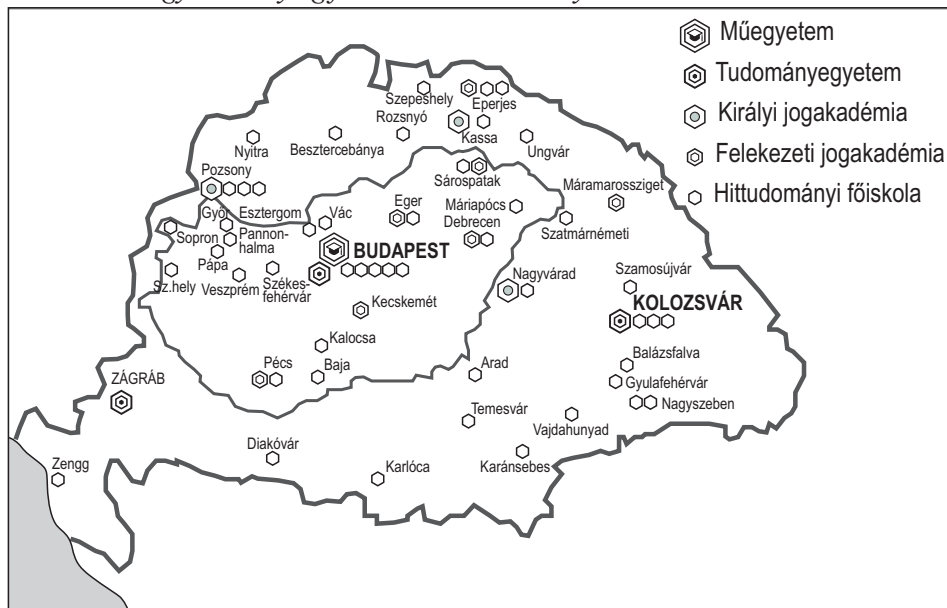
A felsőoktatási intézményhálózat intézményszámban legjelentősebb részét a hittudományi főiskolák tették ki, ezekben az egyes felekezetek hittani képzése folyt. 1910-ben 46 ilyen intézmény működött, a felsőoktatásban tanulóknak azonban csak 10-15 %-a tanult ezekben, átlag hallgatószámuk 45 fő volt, a legnagyobb intézménybe a debreceni református hittudományi intézménybe is csak 150 hallgató járt. A felhasznált felsőoktatási statisztikák viszont 1923-ig nem tartalmazzák az 1904-ben főiskolává alakított selmecbányai bányászati és erdészeti akadémia, a négy gazdasági akadémia és a budapesti Képzőművészeti Főiskola adatait (JANCSÓ 2010).

A képzési struktúra részletes elemzésére ezen tanulmány keretében nem vállalkoztam. Röviden annyit megemlíthető, hogy a tudományegyetemeken a kor színvonalának megfelelő, sőt több képzési területen (mérnök, orvos) világszínvonalon folyt az oktatás, hibái és nagy súlya (1910-ben a hallgatók 47%-a) miatt azonban ki lehet emelni a jogászképzést – aminek magas aránya miatt elmáradottnak tekinthető az akkori képzési struktúra. A terület súlya ugyan folyamatosan csökkent az időszak alatt, de a hallgatók többsége ezen a területen tanult. Ennek oka az volt, hogy a társadalomban magas volt a jogi végzettség presztízse, és legtöbbször alacsony színvonalon folyt a képzés, ami miatt könnyű volt a jogászdiploma megszerzése (LADÁNYI 1999).

Horvát-Szlavónország területén jelentős felsőoktatási intézmény egyedül a zágrábi Királyi Tudományegyetem volt, melynek hallgatószáma ezer fő körül ingadozott az első világháborúig. Itt az oktatás horvát illetve latin nyelven folyt, ez az egyetem a horvát tudományosság központja volt, magyar nemzetiségi szempontból kisebb jelentőségét jól mutatja a hallgatók anyanyelv szerinti megoszlása. 1.147 hallgatója között 1905-ben 879 horvát, 188 szerb és mindössze kilenc német valamint négy magyar anyanyelvűt találunk. A tudományegyetemen kívül még három hittudományi főiskola működött Horvát-Szlavónországban. Két kisebb római katolikus, horvát nemzetiségű Zengg és Diakovár központtal, valamint egy nagyobb görögkeleti, szerb a szerémségi Karlócán.

A Magyar Királyság felsőoktatási intézményhálózatának 1910-es állapotát az 1. ábra mutatja.

1. ábra: A Magyar Királyság felsőoktatási intézményhálózata 1910-ben

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek

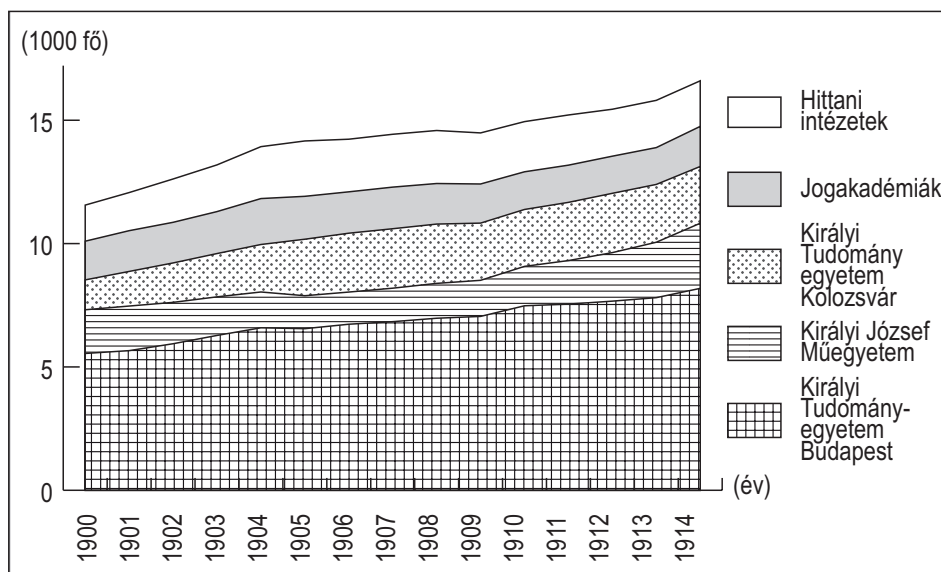
Hallgatói létszámok, földrajzi elhelyezkedés

A századfordulótól az I. világháború kitöréséig folyamatosan növekedett a felsőoktatás hallgatói létszáma (2. ábra), az 1900-as 11 560 főről 1914-re 16 958 főre, ami 44 %-os növekedést jelent. Mindez összefüggésbe hozható a gazdasági-társadalmi fellendüléssel együtt járó igényváltozással, valamint az 1800-as évek végén jelentkező demográfiai robbanással is. Pozitív elemként emelhető ki, hogy ez a növekedés leginkább az egyetemeket érintette, itt 8528 főről 13126 főre, 54 %-kal nőtt a létszám. A jogakadémiák hallgatószáma mindössze 4%-kal, a hittani intézetek hallgatószáma 26%-kal nőtt, ezek az értékek tehát a képzési szerkezet modernizálódását mutatják (JANCsó 2010).

Földrajzi szempontból megvizsgálva a felsőoktatás már ekkor magán viselte az egész XX. századot végigkísérő területi eloszlási problémát: Budapest túlsúlyát a felsőoktatási intézmények között (3. ábra). 1900-ban a hallgatók 63%-a járt a két budapesti egyetemre. Az egyes hittudományi intézmények éves pontos hallgatói megoszlását a statisztikákból nem lehet megállapítani, több évben felekezeti szinten érhetőek csak el a létszám adatok. A négy budapesti hittani intézménybe járt a hittani intézmények hallgatóinak mintegy tíz százaléka is, ezért Budapest súlya kb. 1-1,5 %-kal nagyobb volt az összes hallgató között (JANCsó 2010).

A 63 %-os súly 1905-re jelentősen, 55 %-ra csökkent, ennek oka főleg a gyorsan fejlődő kolozsvári egyetem részarányának növekedése volt. Az évtized

2. ábra A hallgatószám változása a 20. században az I. világháború kitöréséig

Forrás: Magyar statisztikai évkönyvek

közepén azonban megfordult ez a folyamat, a kolozsvári egyetem növekedése megállt, a budapestieké tovább folytatódott, ennek következtében 1914-ben a budapesti hallgatók aránya elérte a 65 %-ot. 1914-ben 8185 hallgatójával a budapesti Magyar Tudományegyetem Európa egyik legnagyobb létszámú egyeteme volt.

Figyelembe véve azt, hogy ekkor az ország népességszáma meghaladta a 18 millió főt, Budapest népességszáma pedig mintegy 880 ezer fő volt, a főváros valószínűleg országos szinten a felsőoktatásban betöltött súlya ekkor volt a legnagyobb az egész XX. században.

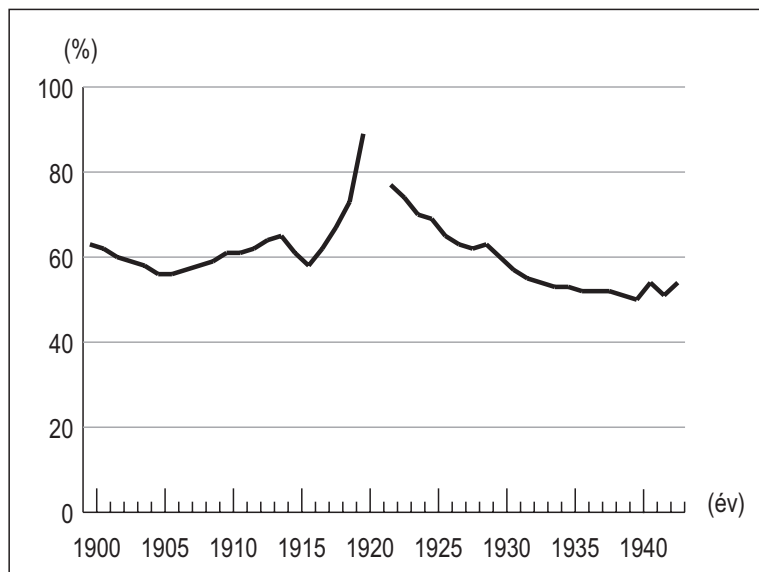
Az 1910-es évekig az intézményrendszer nem változott jelentős mértékben. A jelentős hallgatószám-növekedés miatt egy harmadik tudományegyetem létrehozása már régóta előkészítés alatt állt. Több vidéki város is szeretett volna komolyabb felsőoktatási intézményt, a legesélyesebb erre Debrecen, Pécs, Pozsony és Szeged volt. Végül 1912-ben hoztak törvényt egyszerre két egyetem létrehozásáról, Debrecenben és Pozsonyban, ezekben az oktatás az 1914/15-ös tanévben indult meg (LADÁNYI 1999).

Nemzetiségi megoszlás a felsőoktatásban

A Magyar Királyság (Horvát-Szlavónország nélküli) népességének és a felsőoktatásban tanuló hallgatók nemzetiségi összetételét mutatja az 1. táblázat

Az adatokat megvizsgálva egyértelmű, hogy a magyar nemzetiség magasan felülreprezentált volt a többi nemzetiséghez képest a magyarországi felsőokta-

3. ábra A budapesti hallgatók részesedésének változása a II. világháború előtt

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek

tásban a XX. század elején. Az 1900-as év és az 1913-as év adatai alapján ez az állapot még kisebb mértékben erősödött is a század elején.

A nemzetiségi hallgatók alacsony aránya mögött, több egymást erősítő tényező rejlik. Ezek közül talán a leglényegesebb az, hogy a kisebbségek a felsőoktatásban a hittani intézetek kivételével nem tanulhattak anyanyelvükön, hiszen az egyetemek és a jogakadémiák tannyelve magyar (illetve részben latin) volt. Nem segítette elő a nemzetiségek továbbtanulását az sem, hogy műveltségi szintjük, írni-olvasni tudásuk – a németeket leszámítva – elmaradt a magyarokétól, különösen a román és rutén kisebbség esetében (SIGMOND 1909).

Feltételezhető továbbá, hogy a nemzetiségi tanulók jelentős része nem a Magyar Királyság területén, magyar nyelven, hanem anyaországuk intézményeiben tanult tovább, a románok a Román Királyságban, a szerbek pedig a Szerb Királyságban. A szlovák nemzetiségi hallgatók között a magyar intézményeknél jóval népszerűbbek voltak a cseh nyelvű egyetemek. A vidéki németiség iskolázottsági szintje is elmaradt az országos átlagtól, a városi német polgárság fiataljai pedig a Monarchia illetve a Német Birodalom neves, német nyelvű egyetemeit választhatták.

Az intézmények földrajzi elhelyezkedésével is részben lehet magyarázni a nemzetiségek kisebb részarányát, hiszen a hittani intézeteket leszámítva többségük a magyar többségű területeken működött. Azonban a kolozsvári tudományegyetem tágabb környezetében jelentős román népesség élt, mégis az egyetem hallgatói közül mindössze tíz százalék volt román.

1. táblázat A népesség és a felsőoktatás hallgatóinak anyanyelvi megoszlása (1900–1913)

Anyanyelv	A lakosság anyanyelv szerinti				A hallgatók anyanyelv szerinti			
	megoszlása (1000 fő)		aránya (%)		megoszlása (1000 fő)		aránya (%)	
	1900	1910	1900	1910	1900	1913	1900	1913
Magyar	8 651,5	9 944,6	51,4	54,4	8 754	12 672	82,8	86,9
Román	2 798,6	2 948,2	16,6	16,1	588	909	5,6	6,2
Szlovák	2 002,2	1 946,4	11,9	10,7	235	176	2,2	1,2
Német	1 999,1	1 903,4	11,9	10,4	724	530	6,9	3,6
Szerb	437,7	461,5	2,6	2,5	117	147	1,1	1,0
Rutén	424,8	464,3	2,5	2,5	62	4	0,6	0,0
Horvát	191,4	194,8	1,1	1,1	64	73	0,6	0,5
Cigány	54,4	108,8	0,3	0,6	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Vend	79,1	77,4	0,5	0,4	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Egyéb, ism.	199,2	215,1	1,2	1,3	23	64	0,2	0,4
Együtt	16 838,3	18 264,5	100	100	10 567	14 575	100	100

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek, Népszámlálási adatok

A külföldi egyetemjárás

Az egyetemek irattáraiból részleges információkat sikerült nyerni a magyarországi fiatalok külföldi egyetemjárásáról. Mivel nemzetiségi adatok nem állnak rendelkezésre, csak részleges következtetéseket tehetünk a peregrinusok (külföldi egyetemjárásban részt vevő diák) neveiből és a születési helyekből. Elmondható, hogy a magyarság valószínűleg alulreprezentált volt a külföldi egyetemlátogatók között, hiszen számukra könnyebben elérhető volt a budapesti, vagy a kolozsvári tudományegyetem és a többi magyar nyelvű felsőoktatási intézmény. Az általam elért adatok szerint az összes magyarországi hallgatószámhoz képest is igen jelentősnek tekinthető a külföldi egyetemjárás a hosszú XIX. században. 1919-ig a német államokban 14 464 (ebből mintegy 3 000 fő zsidó vallású), Svájcban 1 862, Hollandiában pedig 203 beiratkozó magyarországi születési hellyel rendelkező hallgatóról tudunk, és ez csak az ismert peregrinusok száma. Szemléletes meg-

nézni a szakmacsoportok, fakultások szerinti tagozódást is. Németországi adatok szerint a legtöbb magyarországi hallgató teológiát, műszaki tudományokat, a természettudományokat is magába foglaló bölcsészettudományt, valamint agrár- és jogtudományokat hallgatott (SZÖGI 2001).

Az I. világháború és a trianoni béke hatása

Az I. világháború a felsőoktatási intézmények életét jelentős mértékben befolyásolta. Az intézmények hallgatói létszáma jelentősen csökkent, hiszen a felsőoktatás által érintett korosztály jelentős része besorozásra került. 1916 nyarára a hallgatói létszám 56 %-kal esett vissza, intézményi szinten közel azonos mértékben érintette az egyes résztvevőket, a hittudományi intézmények hallgatószám-csökkenése volt csak átlagon aluli. Természetesen a női hallgatók száma és aránya növekedett a háború alatt a felsőoktatási intézményekben. 1915-től – még ha alacsony hallgatószámmal is – már működött a pozsonyi és a debreceni egyetem is.

Érdekesség, hogy a felsőoktatás területi expanziójának előkészítése a háború alatt is folytatódott. A század kezdetétől a jelentős ipari fejlődés következtében többször felmerült egy második műegyetem felállítása. Három település vetődött fel helyszínül – Kassa, Selmecebánya és Temesvár. Selmecebánya már meglévő főiskoláját szeretne volna modernizálni és egyetemmé fejleszteni. A város törekvéseit nem támogatták, sőt felmerült a meglévő főiskola elköltöztetése is, főleg az ottani bányászati tevékenység hanyatlása miatt. Kassa főleg, mint a selmecebányai intézmény új helyszíne merült fel. A jelentős ipari centrum Temesvár már hosszú ideje szeretett volna műszaki felsőoktatási intézményt, az itteni műegyetem megalapításáról 1917 végére lényegében megszületett a döntés, azonban erre végül a Monarchia összeomlása miatt már nem kerülhetett sor (SZÖGI 1991).

A hallgatói létszám meglepő módon a háború közben az 1917-18-as tanévben ugrásszerűen megnőtt, és elérte a húszezer főt. Ennek oka az volt, hogy a háború elején katonai szolgálatra behívott hallgatók két éves szolgálat után lehetőséget kaptak tanulmányaik ideiglenes folytatására (LADÁNYI 1999).

A háború után a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején is gyors átalakítások indultak el a felsőoktatásban, amiknek leginkább a tanulmányi szabályokra, illetve a felvételi eljárásokra volt hatása, azonban ezek a rendszerek rövid fennállása miatt és az 1919-et követő politika következtében ideiglenesnek bizonyultak (LADÁNYI 1999).

Az 1919-es magyar-román háború és Budapest román megszállása alatt gyakorlatilag az összes magyar felsőoktatási intézmény szüneteltette a működését. A világháború utáni, trianoni békeszerződés által meghatározott területváltozások miatt módosult a felsőoktatás intézményhálózata.

A kolozsvári és a pozsonyi tudományegyetem 1920-tól átmenetileg Budapesten folytatta működését, elhelyezésükre több terv is felmerült. Debrecen sze-

rette volna befogadni mindkét egyetemet, itt a már meglévő tudományegyetembe integrálódva működtek volna a kolozsvári és pozsonyi intézmények, akár párhuzamos tanszékek fenntartásával is. Végül az a döntés született, hogy maradjon önálló mind a négy meglévő tudományegyetem, így a kolozsvári egyetem új székhelye Szeged, a pozsonyié pedig Pécs lett. Röviden megemlítendő, hogy a Pozsonyban illetve Kolozsvárott maradó oktatók mindkét helyen megpróbálkoztak a magyar oktatás fenntartásával, Erdélyben felmerült egy autonóm felekezetközi egyetem felállítása is, azonban ezt, és minden más kezdeményezéseket is a román és csehszlovák erők ellehetetlenítettek (KISS 1991).

A szegedi egyetem 1921 őszén, míg a pécsi egyetem csak 1923-ban kezdhetette meg működését kijelölt új székhelyén. A selmecbányai Bányászati és Erdészeti Főiskola 1919 márciusától Sopronban működött. A kassai és nagyváradi jogakadémia megszűnt, az eperjesi jogakadémia Miskolcon, a máramarosszigeti pedig 1923-as megszűntetéséig Hódmezővásárhelyen folytatta működését. Három gazdasági akadémia maradt az ország területén: a debreceni, a keszthelyi és a mosonmagyaróvári. A hittudományi intézmények száma 46-ról 18-ra csökkent. Ugyanakkor 1920-ban megalakult a budapesti Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, a sok lehetséges változat közül végül önálló kari szervezetben kezdődött meg a közgazdászképzés (LADÁNYI 1999). Összefoglalva elmondható, hogy a trianoni békekötés következtében a felsőoktatási intézmények száma az 1910-es 59-ről 1920-ra 25-re csökkent, és az ország a felsőoktatásba beiskolázandó hallgatók jelentős részét elvesztette. Ennek ellenére azonban magát a felsőoktatási intézményhálózatot viszonylag kisebb sérülés érte csupán, hiszen a 1910-es adat szerint a későbbi trianoni országhatáron belül tanult a hallgatók 70,3 %-a, míg az elszakított területeken csak a 29,7%-a, valamint szinte az összes határon túlra került jelentős felsőoktatási intézményt rövid idő alatt újjászervezték az új országterületen belül.

A felsőoktatás térszerkezeti változásai a két világháború között

A világháború után már 1920 szeptemberében meghozták a numerus clausus törvényt, amelynek hatására folyamatosan csökkent a zsidó vallású hallgatók száma. Létrejöttének oka/ürügye volt a világháborús vereséget és a békeszerződést követő politikai helyzet és társadalmi feszültségek; a gazdasági nehézségek miatt növekvő antiszemitizmus, és a zsidók 1918/19-es forradalmakban játszott szerepe is (FÜLÖP 1925).

A törvény végül a szélsőjobboldali erők és az antiszemita egyetemi tanárok által támogatott jobboldali radikális egyetemi ifjúsági szervezetek nyomására jött létre, és súlyos következményekkel járt, nemcsak a felsőoktatásra volt hatással, hanem politikai-társadalmi előkészítését jelentette a későbbi zsidótörvényeknek is, hatását a felsőoktatásra a későbbiekben részletesen elemzem (LADÁNYI 1999).

Klebelsberg Kuno minisztersége

A magyar felsőoktatás történetének egyik legkiemelkedőbb alakja Klebelsberg Kuno volt, akinek 1922-től 1931-ig tartó irányítása alatt megszilárdultak a jelenleg is létező felsőoktatási intézményhálózat alapjai. Felismerte a felsőoktatás kiemelkedő szerepét az ország jövőbeli felemelkedésében, több kutatót (köztük nőket is) hazahívott annak érdekében, hogy a hazai oktatás színvonala növekedjen, ő indította el pályáján többek között Szentgyörgyi Albertet is (Ladányi 2000).

Miniszterségének kezdetén a trianoni béke után Budapest súlya a felsőoktatáson belül nyomasztó volt. A hallgatók több mint 80%-a a fővárosban járt felsőoktatási intézménybe, ezen körülmények között természetes volt a vidéki intézmények fejlesztésének előtérbe állítása.

Klebelsberg vezetésével több ma is meglévő intézmény jött létre, azonban legjelentősebb, hosszútávon is maradandó tevékenységének a három vidéki tudományegyetem kiépítése bizonyult. Miniszterségének első éveiben valósították meg az átköltöztetett kolozsvári és pozsonyi tudományegyetem épületeinek jelentős részét Szegeden, illetve Pécsen, valamint folytatták a debreceni tudományegyetem építkezéseit, amelyek a háború miatt álltak le. Külön elismerést érdemel az, hogy miniszterségének kezdeti és végső időszakában az ország katasztrofális gazdasági helyzete ellenére sikerült a körülményekhez képest kellő mennyiségű költségvetési támogatást kiharcolnia. Sokan – többek között a budapesti tudományegyetem egyes professzorai – pazarlásnak tartották négy tudományegyetem fenntartását, és többször felmerült egyetemek, illetve egyes karok megszüntetése, összevonása (LADÁNYI 2000).

További jelentős szerkezeti átalakítások történtek Klebelsberg minisztersége alatt. Átszervezte a tanárképzés rendszerét, létrehozta Szegeden az Állami Tanárképző Intézetet, ezzel párhuzamosan pedig felszámolt hármat a négy működő római katolikus polgári iskola közül. Az intézményi és települési ellenállás miatt az elavult jogakadémiák közül csak a sárospatakit és a hódmezővásárhelyit tudta felszámolni. Két, azóta is működő felsőoktatási intézmény is Klebelsberg idején jött létre, 1925-ben a Testnevelési Főiskola, 1928-ban pedig a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, mindkettő Budapesten.

Klebelsberg felsőoktatási munkásságának felületes elemzésekor sokszor megjegyzik, hogy egyoldalúan a budapestiek rovására fejlesztette a vidéki intézményeket. Ez a megfogalmazás azonban csak részben helyes. Igaz, hogy a kulturális decentralizáció jegyében törekedett a vidéki egyetemek fejlesztésére, illetve megvédte őket a megszüntetésükre irányuló törekvésekkel szemben, azonban Budapest háttérbe szorítása csak részben múlt rajta. Minisztersége alatt született meg a „magyar Dahlem” terve, ez egy modern természettudományos telep, egyetemi központ kialakítását foglalta magában Buda látgymányosi részén. Az akkor még vízjárta terület feltöltését és a terv megvalósítását azonban nem támogatta a

főváros anyagilag, így annak megvalósítása nem történt meg – csak jóval később, más formában, már az 1990-es, 2000-es években (LADÁNYI 2000).

A hallgatói létszám az I. világháború után gyorsan emelkedett, 1923-ban érte el a csúcspontját 23.196 fővel. Ekkor természetesen a háború ideje alatt ki-maradó évfolyamok emelték a létszámok, melyek kifutásával gyorsan csökkent a hallgatószám, 1926-ban már csak 16 ezren tanultak a felsőoktatásban. Figyelembe véve azt, hogy ekkor az ország lakosságszáma lecsökkent, az egy főre jutó hallgatószámban az európai középmezőnybe került az ország.

Budapest részesedése a hallgatók számából a vidéki intézmények fejlesztésének következtében folyamatosan csökkent, 1930-ban már csak 57 %-ot tett ki, a fejlesztések következtében eddigre a három vidéki tudományegyetem együttes hallgatói létszáma megközelítette a budapesti tudományegyetemét, azonban a II. világháború kitöréséig meghaladni nem tudta azt (SZABÓ 2010).

A két világháború közötti időszak magyar felsőoktatásának kérdésköréhez hozzátartozik a Collegium Hungaricum intézményhálózata is. Ezek, a magyar állam által fenntartott külföldön működő magyar ösztöndíjasokat fogadó intézetekként jöttek létre, amiknek célja egyértelműen az elitképzés volt. 1924-ben Bécsben és Berlinben, majd 1928-ban Rómában jött létre Collegium Hungaricum, tervben volt Zürichben és Párizsban is a létesítés, erre azonban már nem került sor. A Collegium Hungaricummal nem rendelkező országokba is küldtek ösztöndíjasokat, főleg Nyugat-Európába és az Amerikai Egyesült Államokba. A húszas években fokozatosan nőtt az ösztöndíjasok száma, a csúcst 1930/31-ben érte el a 241 fővel, ezután főleg az apadó anyagi lehetőségek hatására jelentősen csökkent a kiküldött létszám.

A harmincas évek felsőoktatás politikája

A Bethlen-kormány lemondása Klebelsberg miniszterségének a végét is jelentette; a kormány bukását a nagy gazdasági világválság elmélyülése okozta. A 30-as évek meghatározó kultúrpolitikusa Hóman Bálint volt, aki 1932-től 38-ig, illetve 1939-től 42-ig volt a magyar kormányok vallás- és közoktatási minisztere. Miniszterségét az elődjénél jóval erősebb németbarátság és az idő előrehaladtával fokozatos jobbratolódás jellemezte.

A válság következtében természetesen ekkor nagymértékben csökkent a felsőoktatás költségvetési támogatása. Kérdéses volt, hogy egyes intézmények megszüntetésével, vagy lineáris restrikció alkalmazásával – az összes intézmény egyenletes visszafejlesztésével kezeli-e a kormány a válságot. Hóman politikája Klebelsberggel ellentétben egyértelműen főváros barát volt. Mindenképpen meg akarta védeni a budapesti tudományegyetem teljességét, ebben az intézményben nem támogatta egyes tanszékek megszüntetését sem. Minisztersége idején jelentős támogatásokat is kapott a budapesti tudományegyetem, főleg az 1935-ös

alapításának 300 éves évfordulója alkalmából megtartott rendezvények keretében – ekkor kibővítették az egyetem központi épületét is (LADÁNYI 2002).

Végül 1934-ig a válság mérséklődéséig főleg a vidéki települések ellenállása miatt a lineáris restrikció valósult meg, az összes egyetemi tanszékek száma 20%-kal csökkent 1929 és 1934 között, intézmény viszont nem szűnt meg. Ekkor történt meg a magyar felsőoktatás-történet első nagy integrációja is: 1934-ben a műegyetem, a közgazdaságtudományi kar, az Állatorvosi Főiskola valamint a Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola egyesítésével létrejött a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem. Külön érdekesség, hogy az új egyetem az első több településen is karral rendelkező intézmény, hiszen a budapestieken kívül a Bányamérnöki és az Erdőmérnöki Kar továbbra is Sopronban működött (LADÁNYI 1999).

A gazdasági válság és a numerus clausus törvény miatt egészen 1939-ig csökkent a hallgatók száma, csak ezután kezdett újra növekedni már a háborús események hatására. Budapest súlya tovább csökkent, 1939-ben először került 50% alá.

Zsidó vallású hallgatók a felsőoktatásban

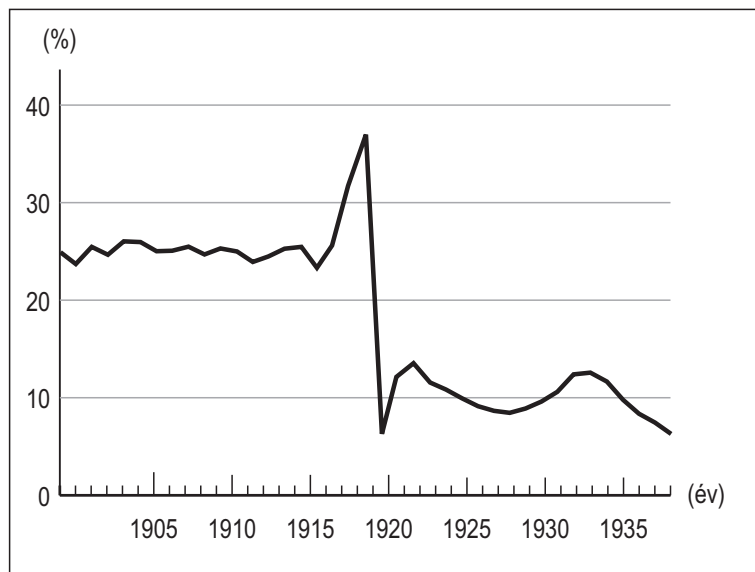
A zsidó hallgatók részarányát érdemes külön is megvizsgálni a XX. század első felében (4. ábra). Az első világháború előtt a zsidó vallású hallgatók aránya lényegesen nem változott. Az egész időszak alatt 25% körül ingadozott, a világháború végén ideiglenesen 37%-ra nőtt.

Ha intézményi szinten vizsgáljuk meg az adatokat, akkor azt látjuk, hogy a budapesti egyetemeken a zsidó vallású hallgatók aránya jelentősen meghaladta az országos átlag értékeket. A tudományegyetemen 1900-ban 31%, 1910-ben 35%, azon belül az orvosi fakultáson mindkét időpontban 51% volt a zsidó vallású hallgatók aránya. A műegyetemen 1900-ban 44%, 1910-ben pedig 36% volt ezen érték.

A századfordulón az ország népességének mintegy 5%-a, a főváros népességének 23%-a volt izraelita vallású. Ezek az adatok jól mutatják azt, hogy a zsidó hallgatók tanulmányaik által is erősen kötődtek Magyarországhoz, valamint azt, hogy népességi arányaikat tekintve jelentősen felülreprezentáltak voltak a felsőoktatásban. A magas hallgatói arány a társadalmi, foglalkozási hagyományaikból és a zsidók magas urbanizáltsági szintjéből következett. A szélsőjobboldali, antiszemita erők által kezdeményezett 1920. évi XXV. törvény – ami numerus clausus néven híresült el – ezt a helyzetet kívánta megváltoztatni.

A törvénynek a magyar felsőoktatásra gyakorolt hatását jól mutatja, hogy amíg 1919-ben a hallgatók 37 %-a volt zsidó származású, addig 1922-ben hasonló összes hallgatói létszám mellett már csak 12%-a. Sok zsidó származású hallgató – akinek lehetősége volt rá – ezután külföldi felsőoktatási intézményben tanult tovább. A húszas években folyamatosan csökkent a részarányuk 1928-ig, ekkor nemzetközi nyomásra lazítottak a törvényen, így enyhe növekedésnek indult a

4. ábra A zsidó vallású hallgatók aránya a felsőoktatásban

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek

zsidó vallásúak részaránya. 1933-tól a fokozódó antiszemita hangulat hatására ismét csökkenni kezdett a zsidó hallgatók száma, 1938-ban már csak a hallgatók 6%-át tették ki az izraelita vallásúak. A II. világháború idején már expressis verbis (nyíltan kimondva) is korlátozták a zsidó hallgatók felvételét, melynek hatására arányuk tovább csökkent a felsőoktatásban (LADÁNYI 1999).

A felsőoktatás 1938 után

Az első és második bécsi döntés a felsőoktatás intézményhálózatára is hatással volt. Kassán egy kisebb műegyetem megvalósítását tervezték, végül egy kevésbé jelentős kereskedelmi főiskola létesült. A legjelentősebb változás a kolozsvári egyetem újraszervezése volt Észak-Erdély visszacsatolása után, ezzel párhuzamosan pedig létrehozták az új, de szűkebb profilú szegedi tudományegyetemet. Már 1941-ben csaknem 2500 hallgatója volt a kolozsvári intézménynek, azonban Budapest túlsúlya ekkor sem csökkent a felsőoktatásban, sőt a világháború végéig nőtt. Ennek a folyamatnak két lényeges oka volt. Az egyik az, hogy a kolozsvári egyetem megszervezésével több pécsi és debreceni kar megszűnt, vagy szüneteltette működését. A másik ok pedig az, hogy a háborús gazdálkodás miatt jelentősen nőtt a budapesti József Nádor Egyetem hallgatószáma, főleg a műszaki képzés területén (LADÁNYI 2002).

Összegzés

Az első világháborúig, az ország felsőoktatása az általános társadalmi-gazdasági folyamataival párhuzamosan jelentősen fejlődött. Fontos megjegyezni azt is, hogy a soknemzetiségű ország felsőoktatását jelentős magyar nemzetiségi túlsúly jellemezte a századfordulón. A világháború előtti években indult meg a modern felsőoktatási intézmények számának növekedése a debreceni és pozsonyi tudományegyetem megalakulásával. Ez a fejlődés folytatódhatott volna tovább, amire már a konkrét tervek is megvoltak (pl. temesvári műegyetem), azonban a Monarchia felbomlása, és az utána következő trianoni békeszerződés megakasztotta ezt a folyamatot.

A Horthy-korszakban a célként megjelölt területi revízió egyik fő eszközének a korszakban a szomszédos országokkal szembeni kultúrfölény biztosítását tartották, amelynek fontos eleme volt a felsőoktatás. Az oktatás kormányzati súlyát és kiemelt szerepét tovább növelte, hogy mind Klebelsberg Kuno, mind Hóman Bálint kilenc évig töltötte be a vallás- és közoktatási miniszteri tisztséget. Kormányaik legbefolyásosabb tagjai közé tartoztak, akik sikeresen tudtak harcolni a korban többször nehéz anyagi helyzetben lévő ország költségvetési erőforrásaiért, így bár többször felmerült komoly intézménybezárásokra nem került sor.

Az I. világháború után viszonylag gyorsan sikerült újraszervezni a székhelyüket elvesztő egyetemeket - gyakorlatilag ekkor alakult ki a mai magyar felsőoktatás térszerkezetének alapja is, Debrecen kiépítésével, valamint Pécs és Szeged egyetemvárossá válásával. Budapest túlsúlya megmaradt az egész korszakban, de folyamatosan csökkent a vidéki tudományegyetemek kiépülésének következtében. A korszakra rányomja bélyegét a numerus clausus törvény és következményei is – a zsidó vallású hallgatók tanulásának megnehezítése, majd fokozatos ellehetetlenítése.

Irodalomjegyzék

- FORRAY R. K., HÍVES T. (2003): *A leszakadás regionális dimenziói*. Kutatás közben,
 FORRAY R. K., HÍVES T. (2005): *Regionalitás és felsőoktatás* – Professzorok háza
 Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest
 FÜLÖP B. (1925): *Numerus Clausus és kereszténység*. Makói friss Ujság Ny., Makó
 JANCÓSÓ T. (2010): *A magyarországi felsőoktatási intézmények területi és hallgatói létszámalakulása – különös tekintettel az 1989 utáni időszakra*. Diplomamunka ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest
 KISS J. M. (1991): *Párhuzamos utak – A kolozsvári és a pozsonyi egyetem válságos időszakának történetéhez*. In: Kiss J. M. (szerk): *Fejezetek az Eötvös Loránd*

- Tudományegyetem történetéből 14. - Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX-XX. századi történetéből. Budapest, 123-162.
- KOZMA T. (1982): *Az oktatási rendszer fejlesztésének eltérő területi lehetőségei Magyarországon* –Tervezéshez kapcsolódó kutatások 57.; Oktatókutató Intézet, Budapest
- KOZMA T. (1990): *A felsőoktatás fejlesztése: Regionális megközelítés* - Kutatás közben sorozat 133; Oktatókutató Intézet, Budapest
- LADÁNYI A. (1969): *A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében.* Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest
- LADÁNYI A. (1999): *A magyar felsőoktatás a 20. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- LADÁNYI A. (2000): *Klebsberg felsőoktatási politikája.* Argumentum Kiadó, Budapest
- LADÁNYI A. (2002): *A gazdasági válságtól a háborúig – A magyar felsőoktatás az 1930-as években.* Argumentum Kiadó, Budapest
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1901-1943): *Magyar Statisztikai Évkönyvek 1900-1942.* Budapest
- Magyar Központi Statisztikai Hivatal (1948): *Magyar Statisztikai Évkönyv 1943-1946.* Budapest
- M. CSÁSZÁR Zs. (2004): *Magyarország oktatásföldrajza.* Pro Pannonia Kiadói alapítvány, Pécs
- NEMES NAGY J. (1980): *A magyar felsőoktatás területi szerkezetének főbb jellemzői és fejlődési tendenciái a hetvenes években.* In: Nemes N. J. (szerk.): Tanulmányok a felsőoktatás köréből - A felsőoktatás területi kapcsolatai. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest 5-28.
- RECHNITZER J. (2005): *Tudás, regionális fejlődés és felsőoktatás* – Ünnepi Dolgozatok, 15 éves a győri közgazdászképzés, Győr
- RECHNITZER J. (2009): *A felsőoktatás térszerkezetének változása és kapcsolata a regionális szerkezettel.* Educatio, 1., 50-63.
- SIGMOND A. (1909): *Magyarország nemzetiségei és közművelődése.* Magyar Társadalomtudományi Szemle, 2. 9., 821-839.
- SZABÓ A. (2008): *A trianoni Magyarország felsőoktatási intézményhálózata.* Földrajzi Közlemények, 132. 3., 277-289.
- SZABÓ A. (2010): *Magyarország oktatási intézményhálózatának térbeli struktúrája a Horthy-korszakban.* PhD értekezés Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola, Pécs
- SZÖGI L. (1991): *A temesvári és kassai műegyetem létesítésének tervei 1918 előtt.* In: Kiss J. M. (szerk.): Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 14. - Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX-XX. századi történetéből. Budapest, 105-122.

- SZÖGI L. (2001): *Az évszázados universitas*. Magyar Felsőoktatás Könyvek 19. Professzorok Háza, Budapest
- TELBISZ E. (2006): *A képzés és képzettség magyarországi tér ezetének jellemzése számítástechnikai módszerekkel* – Diplomamunka, ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest

Jancsó Tamás, doktorandusz, ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C, jancsotomi@gmail.com

A Magyarországról induló „fapados” járatok árképzésnek sajátosságai egy empirikus vizsgálat tükrében

Oszter Vilmos

Bevezetés

Egy korábbi diplomadolgozat eredményein alapuló cikk a „fapados” („low cost”) üzleti modellt alkalmazó légitársaságok „nemlineáris” (nem távolságfüggő) árképzési sajátosságait vizsgálja. Az üzleti modell rövid áttekintését követően a vizsgálat során előre meghatározott időpontokra, féléves távlatban 11 mérési alkalommal (átlagosan kétheti rendszerességgel), 37 Magyarországról közvetlenül elérhető európai célállomásra történtek lekérdezések.

A 2007 végétől 2008 tavaszáig egyéni kutatómunka során, az egyes légitársaságok interneten, nyilvánosan hozzáférhető adataiból elkészült, mintegy 1000 oda-vissza jegyár adatot tartalmazó adatbázis alapján megállapítható, hogy az ár nem arányos (nincs összefüggésben) a földrajzi távolsággal, illetve sok esetben a jegyvétel és az utazási időpont közelségével sem.

Fontos kijelenteni, hogy a cikk egy adott időszakról nyújt pillanatképet, az azóta eltelt időszak és a hazai légiközlekedési piacot alapjaiban megváltoztató események (pl. a 2012. februári Malév csőd) sok tekintetben más helyzetet hoztak, bizonyos összefüggések azonban mind a mai napig fennállnak.

BOTTLIK Zs. (szerk.) (2013): *Önálló lépések a tudomány területén*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 47–62. ISBN 978-963-284-327-8

A „fapados” üzleti modell elterjedése a légiközlekedésben

A légiközlekedés területén az elmúlt évek rendkívül látványos és robbanásszerű fejlődést hoztak. Az átrendeződés azonban még korántsem ért véget, napjainkban is folyamatosan zajlik. A jelenségre sokan felfigyeltek, ám legtöbbször csupán a napi sajtó különböző, az esetek többségében meglehetősen szubjektív tudósításaira hagyatkoztak. Több tízmillió ember számára azonban életében először lehetőség adódott a légiközlekedés igénybevételére (Ács 2007). A légiközlekedésben részt vevő utasok száma korábban elképzelhetetlen módon megnövekedett: a kilencvenes évekig csak az üzletemberek és a tehetősebb társadalmi rétegek által megfizethető repülés elérhetővé vált az alacsonyabb jövedelmű társadalmi rétegek tömegeinek számára is.

A jelenség háttérében egy új üzleti modell elterjedése áll, melyet angolul „low-cost” (alacsony költségű) illetve „low fare” (alacsony árunak), neveztek el a szakirodalomban és a mindennapi életben egyaránt. A „no-frills” (felesleges „díszítésetől” mentes) elnevezés használata különösen az amerikai szakirodalomban és közhasználatban terjedt el (WILLIAMS 2001). A magyar nyelvben a „fapados”, esetenként a „diszkont” elnevezést használják az új, sokak szerint forradalmi változásokat elindító légitársaságok számára.

A tényeket, jelenségeket sokan leírták, az okokra azonban lényegesen kevesebb magyarázatot találunk. A téma frissessége, viszonylagos kiforratlansága, dinamikus változása ellenére sok, különböző szemléletű szakirodalmi megközelítés és magyarázat áll az új tudományos területet vizsgáló kutató rendelkezésére (PANTAZIS, LIEFNER 2006). A hazánkban (Európa nagy részén is) még napjainkban is formálódó folyamatokkal elsősorban a már nagyobb tapasztalattal rendelkező nyugat-európai (FRANKE 2004), de főleg a brit-szigeteki (angol, ír), illetve ausztrál szerzők tollából tudhatunk meg a legtöbbet (FORSYTH 2003). Nem szabad elfeledkeznünk a legnagyobb tapasztalatokkal rendelkező amerikai szerzők munkáiról sem (BALL 2005). A repülés hivatalos nyelve az angol, mely szintén az angolul író, kutató szerzők munkáját segíti.

A jelenség vizsgálatánál a fapados szó eredetét is fontos tisztáznunk. A fapados szó a MÁV-nál és jogelődjeinél alkalmazott legolcsóbb, harmadosztályú, valóban fapados kivitelű utazási lehetőséget biztosító „szolgáltatás” jelentette. Az „olcsó” rokon értelmű kifejezése, mely illik az eredeti angol („low-cost”) elnevezés értelmére, tartalmára. A fapados üzleti modell „lényege”, a költségek csökkentése és a költséghatékony működtetés, folyamatosan igazodva az aktuális kereslethez. A nem lineáris árazás (non-linear pricing) és a „haszon”, bevétel kezelés (yield management) hatékony alkalmazásáról van szó (ALDERIGHI ET AL. 2004), mely olykor irreálisan alacsony árakat eredményez, más alkalommal viszont, akár a rendszer, hagyományos árazás többszörösét is elérheti. A yield management alkalma-

zásakor meg kell határozni a célközönséget, mely meglehetősen heterogén összetételű a fapados társaságok esetében, de alapvető eltérése a korábbi üzleti célú utasokra alapozó hagyományos légitársaságokhoz képest, hogy ennél a modellnél a szabadidős célú utazási célcsoport került a figyelem középpontjába (FRANKE 2004). Második lépésként, amikor megszületett a termék (kész a menetrend és az útvonal) a célállomás, az útvonal (esetleges konkurencia), az egyes járatok időpontja, a rendelkezésre álló férőhelyek és a heterogén igényű utasok alapján komoly informatikai háttér segítségével kell meghatározni a jegyek pontos árát a járat indulási időpontjához közeledve. A foglaltsággal és az indulási időponthoz közeledve a cég árazási stratégiája alapján arányosan módosítani kell, úgy, hogy a lehető legtöbb férőhely értékesítve legyen a lehető legnagyobb bevétel (és így profit) biztosítása mellett. Ez rendkívül komplex folyamat, mert a keresletet sok tényező (pl.: ünnepek, versenytársak ajánlatai, nagyobb utazási periódusok) befolyásolja, így nem könnyű úgy meghatározni az árakat (minden egyes adott naptári napon közlekedő járatra), hogy egyszerre legyen kedvező az olcsó jegyre vágyó utasnak és a bevétel-maximalizálásra törekvő légitársaságnak (BARRETT 2004). A lehető legpontosabban kell „eltalálni”, előre eldönteni, hogy az adott járatra melyik árkategóriába tartozó jegyből (ingyenestől a „normál” ár többszöröséig) mikor mennyit kínál fel a potenciális utasoknak a légitársaság. A hagyományos yield management (ALEDERIGHI ET AL. 2004) a teljes ellátást kínáló légitársaságok esetén máshogyan működött a fapadosok által némileg módosított jelenlegi viszonyokhoz képest.

A hagyományos menedzsment elveknek megfelelően (piaci szegmentálás, termékdifferenciálás, árazás, korlátozás, hozzáférési kontrol és értékesítés) a foglalási időpont kevésbé játszott szerepet a jegy árában, sokkal inkább befolyásolta(ja), hogy melyik célcsoportnak szánt jegytípust vásárolja meg az utas. A visszatéríthető, utazási dátum változtatható, első osztályú, business jegyek érthetően drágábbak az ugyanarra a járatra kínált „rugalmas”, de főleg a „rugalmatlan”, nem módosítható turistajegyekhez képest. A fapadosoktól eltérően, a hagyományos társaságok árazási rendszerét bonyolítja, hogy az átszállójáratokra is egységes jegyet adnak, mivel csatlakozást biztosítanak, így egy-egy foglaláshoz, több, az átszállások számától függő járat és időpont jellegzetességeivel kell egyszerre, versenyképesen ajánlatot előállítaniuk, úgy hogy akár egyszerre több szövetséges társaság rendszeréből kell összeállítani a végső árkalkulációt (DENNIS 2007). Számos megkötés, mint például kötelező (a fő célcsoport, az üzleti utasok számára kedvezőtlen) a célállomáson töltendő „szombat éjszaka” vagy az egyirányú jegyek nem egy esetben a retúrál drágább ára, a foglalási rendszer imént említett sajátosságaival függ össze. Napjainkban azonban megfigyelhető a hagyományos légitársaságok esetében a megkötések fokozatos oldása, válaszként a fapadosok agresszív árstratégiájára. Az alacsony áraknak figyelemfelkeltő (promóciós, melyet gyakran

1. táblázat A „fapados” és nem „fapados” társaságok összehasonlító táblázata

Forrás: Graf 2005, www.jvdz.net, Candela Garriga 2004, alapján, saját kiegészítéssel és szerkesztéssel (következő oldal)

ki is írnak a foglaláskor) hatása van. Kötődést, ismertséget teremtenek a termék iránt, a megfelelő kereslet/ár egyensúly kialakítása után összességében több profitot jelenthet az előidézett többlet keresletnövekedés. Az időben jobban elosztott, a holtszezonokat is kihasználó, a nagy kereslet idején az esetenkénti lényegesen magasabb bevételek elérése révén az arányokat helyesen eltaláló alkalmazó cégnél többletprofit keletkezik. A fapados modellben ehhez kapcsolódik szorosan a költséghatékony működés, csak az adott termékre való koncentráció, semmilyen ingyenes járulékos plusz szolgáltatás nyújtása nélkül. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a fapadosok nagy részének üzleti modellje, különösen a főbb repterekre járó ún. „prémium fapados” Easyjet-é, valamint változó mértékben más társaságoké is kimutathatóan közeledik a hagyományos társaságok felé, olyan külön díjért megvásárolható kényelmi szolgáltatásokkal, mint az előre foglalható ülőhely, elsőbbségi beszállítás, késés esetén jóváírás, stb. A két modell közötti fő eltéréseket az 1. táblázat foglalja össze.

Szakirodalmi előzmények az ármérés területén

A „nemlineáris” árazás legkorábban az USA-ban terjedt el a „fapadosok” terjedésével párhuzamosan, Európában csupán az elmúlt bő tíz évben kezdett el egyre szélesebb körben terjedni (FRANCIS ET. AL 2006). Ezzel összefüggésben az USA-ban már kialakult a „fogyasztók” (utasok) érdekeit jól szemmel tartó rendszer, mely folyamatosan összegyűjti és elemzéseket készít a fontosabb útvonalak jegyárainak 10%-ból összeállított minta alapján (<http://www.dot.gov>). Az elemzések eredményét havonta hozzák nyilvánosságra, így jól látható mely útvonalakon van tényleges piaci verseny, hol vannak a piaci rések, és hol történnek az utasok számára hátrányos árkartellum-visszaélések.

A bevált amerikai rendszer sikeressége ellenére Európában mindeddig nem létezett központi ármegfigyelés. A magántulajdonú profitérdekelt légitársaságok saját adataikat üzleti titokként kezelik, ezért a kívülállók számára hozzáférhetetlenek. Az ilyen forrásból megvalósult egy-két kutatás szerzői rendszerint szoros kapcsolatban, esetleg munkaviszonyban álltak az adatbázisuk összeállításához támogatást nyújtó légitársaságokkal.

Bár Európában egyes társaságok ugyan végeznek bizonyos szűkebb körű ármérést, ám drágaságuk és szűkebb lefedettségük (pl.: ATPCO (Airline Tariff Publishing Company)) miatt nem tekinthetőek teljes értékű nyilvános adatbázisnak (BURGHOUWTA ET. AL. 2007). Több ország statisztikai hivatala végez kér-

Jellegzetességek	„Fapados” légitársaságok	„Hagyományos” légitársaságok
Utas osztályok száma	Egy (economy)	2-3 (economy, business, first)
Ülések száma, férőhely kihasználtság	Maximális közeli. Kis ülések közötti hely	Nagyvonalúbb ülés kiosztás, kényelmesebb, dönthető ülések
„Load factor” (átlagos „töltöttség”, kihasználtság)	80-85%	65-70% (rövid távú járatok esetén)
Fedélzeti kiszolgálás	Külön díjért vehető igénybe	Ingyenes fedélzeti ellátás
Személyzet	Minimális, alacsonyabb bérű, ösztönző jellegű juttatások (pl.: a fedélzeten eladott termékek után)	Minőségi kiszolgálás, magasabb státuszú alkalmazottak
Flotta	Általában egy típus, átlagosnál több férőhellyel	Több típus, eltérő kapacitásúak, átlagos férőhely kevesebb
Értékesítési rendszer	Internet, saját honlapon, pár % emelt díjas call-center-en át	Hagyományosan belvárosi irodák, közvetítő ügynökségek, terjedő internetes értékesítés, IATA tag, globális helyfoglaló rendszerek (pl.: Amadeus)
Szövetségek létrehozása	Nincs	Alapvető
Repülőjegy	Elektronikus, e-mailben kiküldött kód	Hagyományos papír alapú, de 2008-tól már inkább elektronikus
Check-in és ülőhely-biztosítás	On-line vagy reptéri. Külön díjért ülőhely-biztosítás	Hagyományosan reptéri, terjedő on-line, ülőhely-biztosítással

Az 1. táblázat folytatása

Jellegetességek	„Fapados” légitársaságok	„Hagyományos” légitársaságok
Csomagkezelés	Csak a kézipoggyász, minden más külön díjért	Külön költség nélkül, biztosítással
Átszállások biztosítása	Nincs (pontból pontba csupán)	Átszállás biztosítva
Térbeli lefedettség	Kizárólag hálózaton belüli, kontinentális (még)	Globális, szövetségek átszállásain keresztül
Térbeli stratégia	„A” pontból „B” pontba, többközpontú	„Hub and spoke” egy központon keresztül, ott átszállást biztosítva
Átlagos repülési távolság	1000 km alatt (zömében még kevesebb)	Nagyobb távolságú, hosszú-, közép- és rövidtávú járatok
Repülőtér használat, direkt verseny	Alacsony árú, kis forgalmú, távolabbi, másodlagos repülőterek, kevés direkt verseny	Központi, fejlett, zsúfolt, nagy forgalmú repülőterek, több „versenyútvonal”
Repülőgép használat	Rövid fordulódők (25 perc), napi 12-14 óra repülés, több napi járat	Hosszabb fordulódők (60-75 perc), napi 8-10 óra repülés
Teheráru (Cargo) fuvarozás, járulékos tevékenységek	Nincs teherszállítás, járulékos szolgáltatások kiszervezése	Van teherszállítás, kiterjedt járulékos szolgáltatások (pl.: karbantartás)
Árpolitika	Egyszerű, az útvonal nyereségessége a fontos	Összetett, az egész hálózat nyereségessége a fontos
Célcsoport	Turisták, rokonlátogatók, vendégmunkások	Üzletemberek, másodlagosan turisták

dőíves, a repülőjegy árát is dokumentáló felmérést az adott ország repülőterein, melyeket további elemzéseknél (pl.: turisták költési szerkezete) becsléseknél használnak fel. Az internetes foglalás általánossá válása miatt több globális repülőjegy foglaló, illetve kereső-közvetítő rendszer (pl.: Farecast, Opodo, Mommondo) működik világszerte, melyek – a légitársaságok saját foglalási rendszerével ellentétben – párhuzamosan egyszerre több légitársaság, illetve légitársaság szövetség árait összehasonlítva kínálják a legkedvezőbb áru jegyet. Egyes kutatók (BURGHOUWTA ET. AL. 2007) az ő adatbázisukra építve külön „web-adathalász” programot fejlesztettek ki (Avifare), melynek révén automatikusan lehet nagy mennyiségű árinformációhoz hozzájutni, melyek a kutatásukhoz elengedhetetlen adatbázis alapját képezik a továbbiakban.

Az alkalmazott módszer

Az ármérés szükségességének és nehéz (számomra lehetetlen) adatbázis hozzáférési lehetőségek ismeretében saját adatbázis összeállítása mellett döntöttem. A szakirodalomban a legtöbb ilyen irányú kutatás (PITFIELD, 2004) is saját adatbázis létrehozásán alapult. Az Avifare programhoz hasonló adathalászathoz szükséges informatikai háttérbázis hiánya miatt, saját, a légitársaságok honlapjain időről-időre végzett adatgyűjtést végeztem. Az adatgyűjtés során több esetben hosszabb időre letiltott a Malév on-line foglalási rendszere (Amadeus), érzékelve az IP címemről érkező próbafoglalások nagy számát.

A technikai nehézségek és akadályok ellenére 2007 novemberétől 2008 május elejéig átlagosan kétheti rendszerességgel összesen 11 alkalommal végeztem teljes értékű ármérést, azaz próbafoglalást, az adott menetrendi időszak alatt Magyarországról induló valamennyi „fapados” légitársaság (11 db) és három „hagyományos” légitársaság (Malév, Lufthansa, Aer Lingus) a „fapadosokkal” közvetlenül, vagy közvetve versenyző járataira. Összesen tehát 63 (ebből 5 sármelléki indulású) útvonalra és 37 célállomásra (melyből kettő csak Sármellékről érhető el) gyűjtöttem adatokat. Két átlagos forgalmúnak tekintett időpont párt: 2008. május utolsó előtti hetében egy hétköznapi (május 22. csütörtök), illetve egy hétvégi (május 24. szombat) oda úti, és rá egy héttel május utolsó hetében, azonos napokon két vissza úti (május 29. és 31.) dátumot választottam ki. Amennyiben az adott napon nem közlekedett az adott útvonalon közvetlen járat, akkor a hozzá legközelebb eső hétvégi, illetve hétköznapi indulási időpontot választottam. Amennyiben egy nap több járat is indult, akkor minden társaságnál az arra a napra legolcsóbb áron foglalható járatot mértem.

Ezen kívül két alkalommal (egy és két hónappal a tervezett utazási dátum előtt) próbafoglalást végeztem május utolsó hetének valamennyire járatára, hogy

az egy-egy napra véletlenszerűen nagyobb foglalási arány miatti magasabb árak kiszűrhetőbbek legyenek. Egyes légitársaságok (pl.: Germanwings, Clickair), csak euróban tüntetik fel áraikat, ezért külön rögzítettem a mérésakor az MNB érvényes hivatalos euró árfolyamát, melynek ingadozása 10 Ft-on belül maradt a vizsgált időszakban, ezért nem módosította számottevően a mért árak alakulását.

A kezdeti időszakban a társaságok egy részénél még nem volt lehetséges a foglalás fél évre előre, így ott értelemszerűen az első foglalható időponttól végeztem csak mérést. Az általam mért árak már tartalmazzák a repülőjegy árán kívül a kötelező adókat, illetékeket, a legolcsóbb hitelkártya használati díjat (sok esetben ingyenes), de nem tartalmazzák a fakultatív csomagdíjakat, elsőbbségi szállási, illetve egyéb választható pluszszolgáltatások felárait.

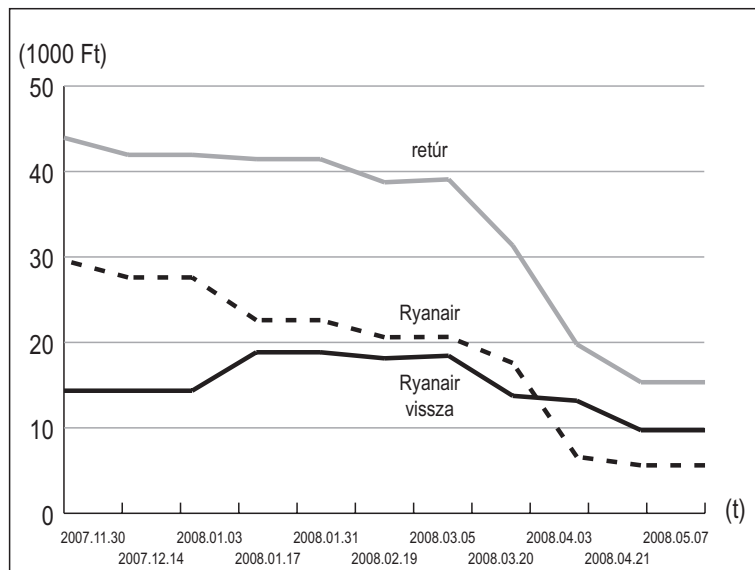
Az adatbázisomba végül bekerült mintegy ezer oda- és ezer visszaúti jegyár alapján több következtetést lehet levonni, melyek nem feltétlenül mindig általános érvényűek, de sokat elárulnak az árazási működési mechanizmus tulajdonságairól. Egy további kutatásban célszerű lenne – megfelelő informatikai háttérrel – további rendszeres ármérést végezni egy megbízhatóbb, általánosabb érvényű ármérés érdekében. A következő fejezetben néhány kiragadott jellegzetes áralkulás példát ismertetek.

A mérések eredménye és értelmezése

A „fapados” repülőjegyek foglalásánál alkalmazott, a minél olcsóbb jegyár előfel-tételt jelentő általánosan ismert legfőbb elv, „korábbi foglalás, kedvezőbb ár” igen sok esetben megdőlni látszik. Több társaság esetében egyenesen ennek ellentéte figyelhető meg (1. ábra). Azaz a legkorábbi időpontban volt legdrágább a repülő-jegy. Ezt a „furcsaságot” a foglalási arányok nem az elvártaknak megfelelő alakulással magyarázhatjuk. Az indulás előtt kevéssel már rendkívül olcsón próbálnak a hétvégi magasabb jegyárak (és az alacsony kereslet) miatt üresen maradt járatra utasokat „toborozni”. Az útvonalon nincs se közvetlen, se közvetett versenyben senkivel az üzemeltető Ryanair. Fontos, hogy ez a jelenség nem feltétlenül társaságfüggő, hiszen a Ryanair járatainak áralkulása többségében megfelel az általános elveknek.

A Budapest-Barcelona viszonylaton közvetett verseny figyelhető meg (2. ábra). A „prémium fapados” Clickair Barcelona központi repülőterére El Prat-ra közlekedik, ráadásul Ferihegyen sem a „fapadosok” számára kijelölt 1-es terminál-ról indul. Ezzel szemben a Wizzair Ferihegy-1-ről a Barcelona központjától 100 kilométerre fekvő Gerona (katalánul Girona) a Ryanair egyik fő bázisrepülőterére viszi utasait. Nem mellékes, hogy az egész évben közlekedő Clickair-el szemben a Wizzair járata csak a fő idegenforgalmi szezonban közlekedik (számítván

1. ábra „Fordított trend” A Ryanair Budapest–Nottingham jegyárainak alakulása Ft-ban 05.25. és 06.01.-re

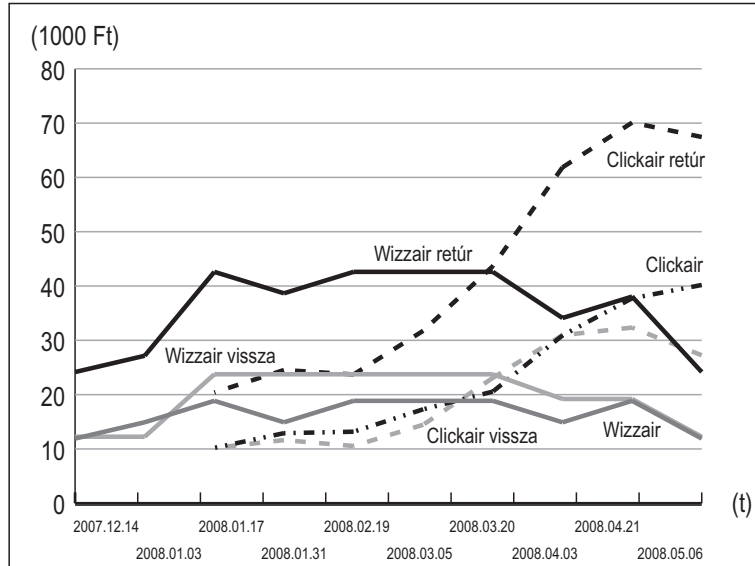

Forrás: saját szerkesztés

a geronai repülőtérhez közeli Costa Brava idegenforgalmi keresletére). A csak január közepétől foglalható Clickair „árfejlődése” a hagyományos elveknek megfelelően folyamatosan, viszonylag egyenletesen drágul az indulás időpontjához közeledve (A vizsgált időszakban Londonba nemcsak Budapest–Ferihegyről, hanem Sármellékről is el lehetett jutni heti három alkalommal a Ryanair jóvoltából. Az Európa legforgalmasabb „fapados” repülőtérére, Stanstedre érkező járatok árainak alakulása igen szélsőségesen az aktuális akcióktól függ (4. ábra). Különösen igaz ez a Londonból Sármellékre irányuló utazások esetén, ahol 249 ft-os minimumárhoz képest, ugyanarra a járatra, az összeg 100-szorosáért, a legutóbbi mérés alkalmával közel 150-szereséért kínálnak helyet.). A Wizzair – legtöbb útvonalához hasonlóan – az útvonal meghirdetésekor (december közepén) volt a legolcsóbb, majd fokozatosan, viszonylag rövid idő alatt, igen magasra emelkedtek árai, különösen, ha a másodlagos repülőterek használatáért elvárt olcsó árszínvonalhoz képest viszonyítunk. Ez a tény valószínűsíthetően nem kedvezett a foglalások gyarapodásának, így a legutóbbi időkben meredek árcsökkentésre kényszerült a Wizzair, melynek révén az utazás időpontja előtt két héttel a legkedvezőbb, a meghirdetésekor alkalmazott áron lehetett a repülőjegyhez hozzájutni.

A legnagyobb forgalmú, legélesebb versenynek kitett Budapest–London útvonalon az ugyanabba a globális légitársaság szövetségbe (Oneworld) tartozó két hagyományos légitársaság a Malév és British Airways közös járatszámmal, közös

2. ábra Budapest–Ferihegy és Barcelona (Wizzair esetében Gerona) jegyárak alakulása Ft-ban 2007.12.14. és 2008.05.06. között, 2008.05.21./22.–28.–29. utazási időpontra

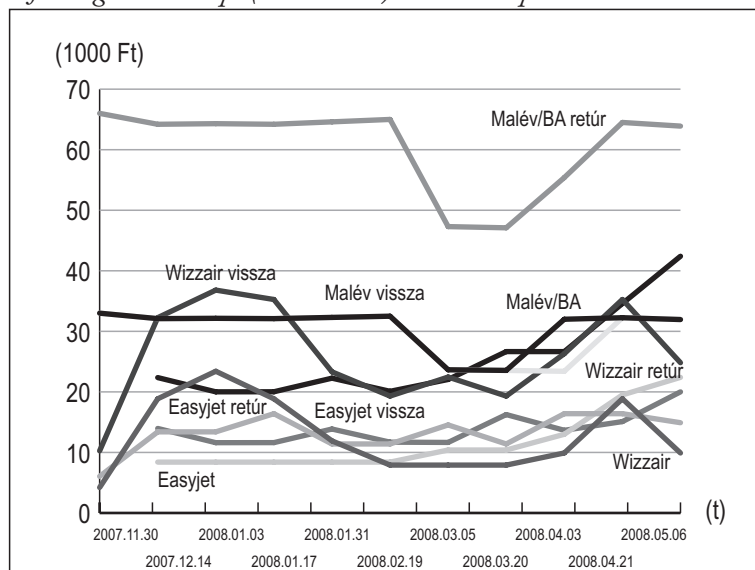

Forrás: saját szerkesztés

foglalási rendszerben összehangoltan közlekedtetik járataikat, melyek közül közvetlenül csak a Malév Gatwick repülőtérre közlekedő járata versenyez az Easyjet szintén Gatwickre közlekedő járatával. A Londontól 50 kilométerre északra fekvő első bázisrepülőtérre, Lutonba szintén indít járatokat az Easyjet, ám itt a Wizzairrel áll közvetlen versenyben, hiszen mind Ferihegyen, mind Lutonban ugyanarra a terminálra érkeznek a mindennap egyszer-kétszer közlekedő járataik. A Malév/British Airways márciusi akciójukon kívül egyenletes árat kínált. Az Easyjet kezdetben közepesen alacsony jegyárát kisebb ingadozásokkal sokáig változtatlanul hagyta, majd az utolsó egy hónapban kezdte meg az elvi elvárásoknak „megfelelő” drágulást (3. ábra). A Wizzair, hasonlóan a geronai példához itt is rendkívül alacsony árról indult, majd az Easyjet áraihoz képest majdnem kétszeres árat kért értük nem sokkal később, ezt követően pedig az Easyjet árával meglehetősen szorosan mozgott együtt, egészen a legutolsó mérésig, amikor jelentős (kihasználtság növelő) árcsökkentést alkalmazott. Ha valamennyi mérés átlagát nézzük, akkor lényegében azonos átlagárát kapunk az Easyjet és a Wizzair esetében is.

A vizsgált időszakban Londonba nemcsak Budapest–Ferihegyről, hanem Sármellékről is el lehetett jutni heti három alkalommal a Ryanair jóvoltából. Az Európa legforgalmasabb „fapados” repülőtérre, Stanstedre érkező járatok árának

3. ábra Budapest–London jegyárak alakulása Ft-ban 2007. november és 2008. május között, május végi hétköznapi (05.22.–29.) utazási időpontra

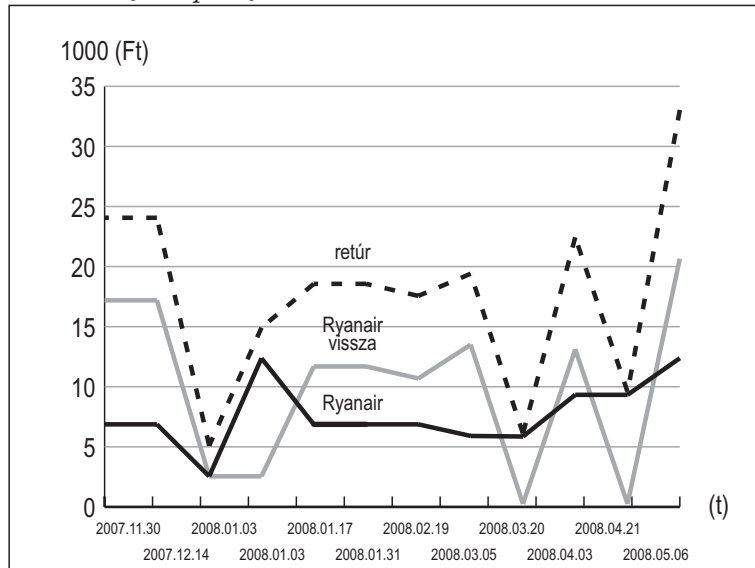

Forrás: saját szerkesztés

alakulása igen szélsőségesen az aktuális akcióktól függ (4. ábra). Különösen igaz ez a Londonból Sármellékre irányuló utazások esetén, ahol 249 ft-os minimumárhoz képest, ugyanarra a járatra, az összeg 100-szorosáért, a legutóbbi mérés alkalmával közel 150-szereséért kínálnak helyet.

A legtöbb utas számára egyértelmű, hogy a „fapados” alacsonyabb szolgáltatásai miatt olcsóbb jegyárakat kínál a vizsgált időpontokban. Alapos médiakampánnyal a „fapados” légitársaságok rá is erősítenek az olcsóságukra. Az indulási előtti napokban könnyen előfordulhat, hogy a hagyományos légitársaságok árainál is drágábban adják el megmaradt helyeiket az időben tervezni nem tudó, de utazási kényszerhelyzetben lévő utasnak. A következő ábrán, azonban a korai jegyvásárlás esetén megfigyelhető anomáliákat láthatjuk. A városközponttól távolabbi fekvésű, Párizstól 100 kilométerre lévő Beauvois repülőtérre közlekedő Wizzair, csupán a Malév és Air France közös járatszámú (code share), a Charles de Gaulle fő repülőtérre induló járataival versenyez közvetetten. A „fapados” versenytárs nélküli helyzetben a Wizzair a korábbi példákhoz hasonlóan, a kezdeti árakhoz képest igen jelentős mértékben emelte fel árait, melyek január-februárban még a fő repülőtérre közlekedő „hagyományos” társaságok árainál is lényegesen magasabbak voltak (5. ábra). A márciusban bekövetkezett hirtelen „áresést” követően lényegében együttmozgott a Malév/Air France (AF) áraival, csak a legutóbbi időben csökkent a „fapados” árszínvonal közelébe. Ha ehhez az árhoz hozzávesszük

4. ábra Ryanair akciókhoz „szélsőségesen ingadozó” jegyáralakulás Ft-ban a Sármellék–Stansted járat példáján

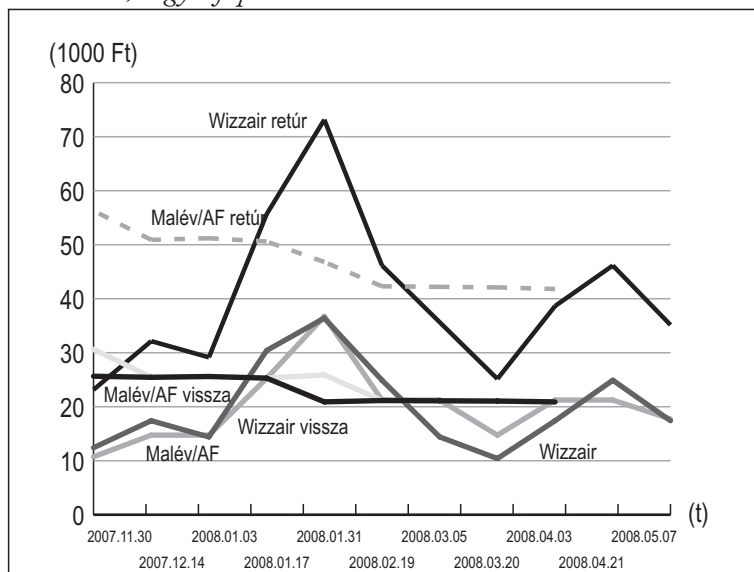
Forrás: saját szerkesztés

a párizsi másfél órás busztranszfer 13 eurós költségét irányonként és az esetleges poggyászdíjakat, akkor összességében még mindig nem mondható kedvezőnek a párizsi „fapados” ár. Valamennyi párizsi ármérés eredményét összevetve a „hagyományos” társaságok kínáltak valamivel kedvezőbb árat a vizsgált időpontokra.

Az egy hétre, valamennyi napra készített mérést nehezítette a „hagyományos” légitársaságok bonyolultabb árképző rendszere, mely lényegesen magasabb árakat ad, ha nincsen benne egy célállomáson töltött szombat éjszaka (ez a szabály a jellemzően hétköznapi bonyolódó kevésbé költségérzékeny üzleti célú utazások miatt lett bevezetve). Az adatbázis alapján megerősíthető, hogy általánosságban a hétvégi árak magasabbak, különösen a hosszú hétvégi városlátogatásokat lehetővé tevő pénteki és vasárnapi járatok esetében, a különbség a legtöbb esetben azonban nem feltétlenül nagy, sőt az ellenkezőjére is van példa. A stuttgarti példa (6. ábra) alapján a szombati napra vonatkozó ár volt a legmagasabb a „fapados” Germanwings esetén, míg a Malév áraiban nem volt eltérés, ha a szombat éjszakát ott töltjük. Az utazás kezdete előtt egy hónappal megismételt vizsgálat is hasonló eredményt hozott.

A méréseket követően a vizsgáltba bevont, Budapestre elérhető célállomások áraihoz az átlagos repülési viszonyoknak megfelelő légvontávolságokat is felvettem az adatbázisba. A távolság, a lineáris díjszabások árának meghatározó tényezője, a nem lineáris árazási rendszereknél sokszor csupán elhanyagolható

5. ábra Budapest–Párizs jegyárak alakulása Ft-ban 05.24/25. és 05.31/06.01.-re „amikor nem biztos, hogy a fapados az olcsóbb”

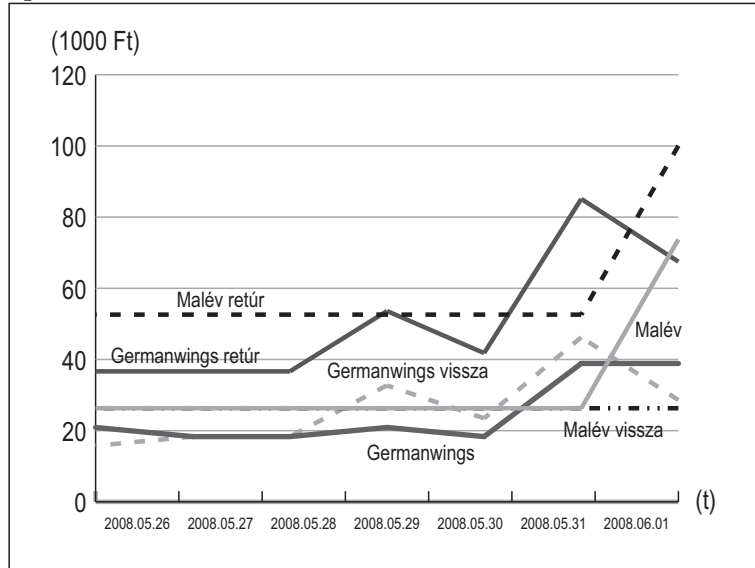
Forrás: saját szerkesztés

tényezőt jelent a többi jelentős árbefolyásoló tényező (pl.: reptér használati díjak, személyzet vezénylése, repülőgép földi forduló ideje, stb.) között (DOBRUSZKES 2006, DE NEUFVILLE 2007). Az általam elvégzett lineáris regressziós vizsgálatok eredményei szerint jelentéktelen kapcsolat figyelhető meg a távolság és az árak között. Az R^2 értéke nulla közeli értékeket adott ki, különösen a legolcsóbb jegyárak esetében. A 11 mérési időpont alapján 37 útvonalra kiszámított átlagos jegyárak és a távolság kapcsolatára is csak 0,053 lett az R^2 értéke. Csak a „fapadosok” bevonásával végzett regresszió eredményét a következő (7. ábra) mutatja.

Az egyes, a regresszió analízishez elégséges célállomással rendelkező légitársaságok átlagos jegyár értékeit külön vizsgálva a nem „fapados” Malév és a Wizzair közel hasonló értékei esetén kaptam a legmagasabb R^2 értékeket (0,347).

A Budapestről induló „fapados” repülőjáratok, legrövidebb utazási távolsága 354 kilométerrel a kolozsvári útvonal (Wizzair és Malév/Carpatair). A leghosszabb útvonal a Malév, Smartwings és az Air Europa által repült madridi útvonal volt 2008 májusában 1975 kilométeres, átlagos repülési távval. A „fapadosok” átlagos útvonalhossza 1234 kilométer volt (ehhez legközelebbi értékkel a göteborgi útvonal rendelkezik). A Budapestről elérhető célállomásokhoz tartozó átlagos útvonalhossz valamivel magasabb az 1000 kilométeresnek mondott ideális útvonalhossznál. A legtöbb társaság útvonalai folyamatosan hosszabbodnak, ám jelenleg a legnagyobb forgalmat lebonyolító „fapadosok” átlagos útvonalhossza

6. ábra Budapest–Stuttgart jegyárak május utolsó hetére 2 hónappal a tervezett utazás időpontja előtt

Forrás: saját szerkesztés

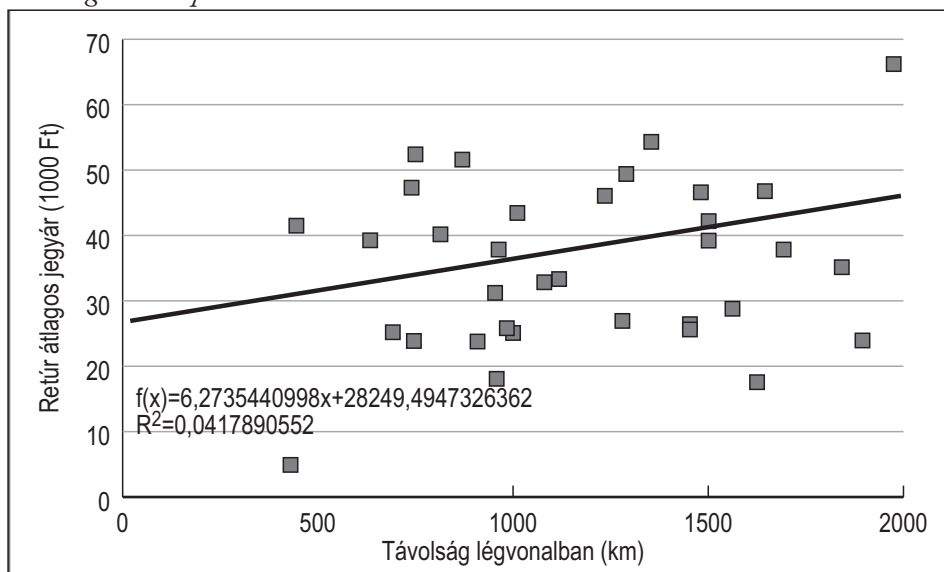
(pl.: Easyjet 954 km) még alatta marad a „fapadosok” költséghatékony működése számára kedvezőtlen 1000 kilométeres határhoz képest.

A fajlagos ár/km alapon végzett elemzés eredményeként legolcsóbb fajlagos jegyárak a Ryanair néhány rendkívül akciós jegye jóvoltából 1 forint alatti jelképes áron voltak foglalhatóak, de az átlagos 16 forint/kilométeres ár sem nevezhető túl magas értéknek. A várakozásoknak megfelelően a legrosszabb átlagos fajlagos értékekkel a „félfapados” Smartwings, Air Berlin és a „fapados” leány Germanwings járatai rendelkeztek (35–47 Ft/km). Egy-egy útvonalon, bizonyos időpontokban természetesen más társaságoknál is előfordultak akár 79 Ft/km-es magas fajlagos értékek (Wizzair római járata decemberi foglalással), melyek idővel olcsóbbak lettek, így az átlagos fajlagos jegyárakban továbbra is olcsónak mondható az említett járat is.

Összegzés

Összességében megállapítható, hogy szemben a „hagyományos” árazási módszerekkel, a nemlineáris árképzési rendszereknek nincsen kimutatható kapcsolatuk az utazás földrajzi távolságával és a gyakran hangoztatott elővételi kedvezményes jegyvásárlás esete sem alkalmazható sok esetben. Az adott időpontra érvényes

7. ábra A budapesti közvetlen „fapados” járatok átlagos retúr árainak és az utazási távolságnak a kapcsolata

Forrás: saját szerkesztés

ár dinamikusan változhat egy előre beállított algoritmus alapján, illetve szakértői beavatkozás hatására. Az ár nagyságára és „változékonyságára” sok különböző tényező (pl.: kereslet, versenytársak lépései, repülőtéri díjak, stb.) gyakorol egyszerre hatást, ezért kívülállóként (a foglalások mennyisége és összetétele hiányában) nehéz „előre jelezni” egy-egy ár várható alakulását, illetve az utas számára legideálisabb vásárlási időpontját, azonban a vizsgálat eredményének tekinthetjük a fő árazási stratégiák azonosítását és az ilyen irányú hazai földrajzi irányultságú kutatások megindulását.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyes fapados társaságok üzleti modelljében is jelentős különbségek rejlenek. A vizsgálat óta eltelt időszakban megfigyelhető volt a „hagyományos” üzleti modellt alkalmazó légitársaságok üzleti modelljének eltolódása a „hibrid modell” felé (pl.: Germanwings, Brussels Airlines), melynek értelmében a rövidtávú járatokon a legolcsóbb árkategóriában, már nem jár ingyenes feladott poggyász és fedélzeti kiszolgálás sem, ugyanakkor ugyanazon a gépen néhány sorral előrébb, már mindezeket a szolgáltatásokat továbbra is nyújtják a magasabb alapárát fizető utasoknak. A másik irányból pedig – a korábban említett fizetős többlétszolgáltatások mellett – a fapadosok közül több is az üzleti utasok felé nyitva egyéni törzsutas rendszert vezetett be, esetenként hitelkártyával (pl.: Erste-Wizz), illetve felár ellenében könnyen módosítható foglalási osztállyal kombinálva.

A magyar légiközlekedési piacon a Malév 2012. februári csődjét követően a fapadosok átvették a forgalom többségét, melynek következtében a fapadosok részesedése többségbe került az utasforgalom tekintetében. Az üzleti modellből következő átszállóforgalom hiánya miatt a kisebb balkáni fővárosokba nem érte meg közvetlen járatokat indítaniuk az egységes, relatív nagyobb kapacitású géppel rendelkező társaságoknak, ahol mégis megpróbálták, ott az üzleti igényekhez ritka, de a turista igényekhez túlzó járatsűrűséggel az utak feltehetőleg nem voltak nyereségesen fenntarthatóak (Bukarest, Szófia). A csökkenő verseny mellett megmaradó járatokon az árak enyhe emelkedése várható a bevételek maximalizálásának érdekében. Az elmúlt hónapok újdonsága, hogy az EU-n kívül, csak engedéllyel indítható útvonalakon sorban indíthat járatot (a Malév korábbi repülési jogainak átvételével) a legnagyobb hazai fapados társaság, a Wizzair. Az alacsonyabb működési költségek miatt, a Malév korábbi áraihoz képest alacsonyabb árakkal, de (fapados versenytárs híján) „biztos” profitszintet hozó árképzéssel biztosítja a járatok jövedelmezőségét, egyszersmind a budapesti jelenlét erősítését és hosszútávú fejlődését.

Irodalomjegyzék

- Ács, G. (2007): *A fapados forradalom*, Alinea Kiadó, Budapest.
- ALDERIGHI, M., CENTO, A., NIJKAMP, P., RIETVELD, P. (2004): *The Entry of Low-Cost Airlines* –TI 2004-074/3 Tinbergen Institute Discussion Paper. 1–29.
- BALL, C. (2005): *Rethinking Hub versus Point-to-Point Competition: A Simple Circular Airline Model*, Department of Economics, Quinnipiac University.
- BARRETT, S.D. (2004): *The sustainability of the Ryanair model*, International Journal of Transport Management 2. 89–98.
- BURGHOUWTA, G., VAN DER FLIER, A., DE WIT, J. (2007): *Solving the lack of price data availability in (European) aviation economics? Paper to be presented at the 2007 ATRS World Conference*, 21–24. June 2007, Berkeley, USA. 26.
- CANDELA GARRIGA, J. (2004): *Low cost a regional affair*, ARC, Barcelona. 1–70.
- DENNIS, N. (2007): *Obstacles to transferring the low-cost model to long-haul operations*, University of Westminster, London. AirNeth Seminar: The Future of Long Haul Low-Cost, The Hague, September 2007.
- DOBRUSZKES, F. (2006): *An analysis of European low-cost airlines and their networks*, Journal of Transport Geography 14. 249–264.
- FORSYTH, P. (2003): *Low-cost carriers in Australia: experiences and impacts*, Journal of Air Transport Management 9. 277–284.
- FRANCIS, G., HUMPHREYS, I., IASON, S., AICKEN, M. (2006): *Where next for low*

- cost airlines? A spatial and temporal comparative study*, Journal of Transport Geography 2006/14., 83–94.
- FRANKE, M. (2004): *Competition between network carriers and low-cost carriers—retreat battle or breakthrough to a new level of efficiency?* Journal of Air Transport Management 10. 15–21.
- GRAF, L. (2005): *Incompatibilities of the low-cost and network carrier business models within the same airline grouping*, Journal of Air Transport Management 11. 313–327.
- DE NEUFVILLE, R.: *Low-cost airports for low-cost airlines: flexible design to manage the risks*, Journal of Transportation Planning and Technology, 3/14/2007. 24.
- PANTAZIS, N., LIEFNER, I.(2006): *The impact of low-cost carriers on catchment areas of established international airports: The case of Hanover Airport, Germany*, Journal of Transport Geography 4. 265–272.
- PITFIELD, D.E. (2004): *Airline Price Competition: A Time Series Analysis of 'Low-Cost' Carriers* Paper presented to the 44th European Congress of the Regional Science Association International, University of Porto, Porto, Portugal, August 25–29
- WILLIAMS, G. (2001): *Will Europe's charter carriers be replaced by "no-frills" scheduled airlines?* Journal of Air Transport Management 7. 277–286.

Internetes hivatkozások:

www.jvdz.net

www.dot.gov és a légitársaságok weboldalai Hozzáférés: 2007. december–2008. május időszakban sok alkalommal

Oszter Vilmos doktorandusz, ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C, oszterv@gmail.com

Ferencvárosi barnamezők új perspektívából – városszerkezeti vizsgálatok légifelvételek alapján

Tolnai Gábor

Bevezetés

Budapesten a klasszikus barnamezők városszerkezeti jelentőségű zónákat alkotnak; az általuk az ezredforduló környékén elfoglalt majdnem 70 km²-nyi terület a ténylegesen városi funkciókkal jellemezhető térségeknek majdnem egyharmadát tette ki (BELUSZKY, GYŐRI 2004b). A szakmai figyelem bő évtizede fordult igazán e zónák felé, (ekkor jelent meg a téma alapművének számító, BARTA (2004) által szerkesztett, tanulmánykötet is), és azóta is születnek munkák e témában, igaz változó intenzitással.

Budapest egykori ipari, ma alapvetően barnamezős területei közül a déli szektorba esők a rendszerváltást követő évtizedben viszonylag „mozdulatlanak” bizonyultak (BARTA 2004). Ezt követően azonban itt is elkezdődtek az átalakulások, és ez a folyamat helyenként látványos változásokat eredményezett. E dolgozatomban ennek a szektornak egy tipikus mintaterületét, a közép- és külső-ferencvárosi zónához tartozó Soroksári út mentét vizsgálom. Írásom célja eset-tanulmányként hozzájárulni a barnamezőkkel foglalkozó szakirodalomhoz.

Elsőként a barnamezők városszerkezeti modellekbe való beilleszthetőségét mutatom be; ezt követi a kutatott terület történetének szakirodalmi feldolgozása; majd a továbbiakban sor kerül a térszerkezeti elemzéshez általam használt új megközelítési módszernek, a légifotó-feldolgozásnak bemutatására; végül az így

BOTTLIK Zs. (szerk.) (2013): *Önálló lépések a tudomány területén*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 65–82. ISBN 978-963-284-327-8

elért eredmények ismertetésére. Egyszerre cél a funkcionális térhasználati változások hosszabb távú áttekintése és a jelenlegi állapot elemzésekor a barnamezőkre jellemző térbeli elmozdulás és belső átalakulás vizsgálata.

Budapest városszerkezete és a barnamezős területek elhelyezkedése a városszerkezeti modellek tükrében

Budapest városszerkezetének vizsgálatában hagyományosan nagy szerepet kapnak a chicagói iskola modelljei. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy e modellek segítségével jól magyarázható a pesti oldalon az akadálymentes térbeli terjeszkedéssel létrejött városi struktúra. Bár a leírt sémák eredetileg a településszociológia korai városökológiai időszakából származnak, olykor kiterjesztik őket a városok más jellemzőinek vizsgálatára is.

A koncentrikus övezeteknek (BURGESS 1925), szektoroknak (HOYT 1939), több magvú városszerkezetnek (HARRIS, ULLMAN 1945), vagy leginkább ezek komplex együttesének (MURDIE 1969) térbeli kiterjedése időben változik. A „city” kitolódása (vö.: HALTENBERGER 1942 és MENDÖL 1963; KOVÁCS 1993; CSÉFALVAY 1994; KOVÁCS 2005B; BAJI 2012) mellett e változás hatással van az ipari és közlekedési területeket is magába foglaló zónák városszerkezetben elfoglalt helyére. Budapesten az az övezet, mely e zónákat magába foglalja, a klasszikus lehatárolás szerint az ún. „Városárok” (Dráva utca–Dózsa György út–Thököly út–Fiumei út–Orczy út–Haller utca) vonalán kívül kezdődött és – Óbudánál és Kelenföldnél a Dunán is átnyúlva – körülbelül az 1950 előtti Kis-Budapest közigazgatási határáig terjedt ki (BELUSZKY, GYŐRI 2004b). Bár első megközelítésben homogénnek tűnik, valójában beleékelődnek nagy kiterjedésű, egyéb funkciójú területek (ligetek, sportpályák, temetők stb.) és lakóhelyzárványok is (KOVÁCS 2004). A városszerkezeti térképeken régen (MENDÖL 1963) és ma (KOVÁCS 2005a) egyaránt sávokba rendeződve találjuk meg a közlekedés és ipar zónáit.

Míg a chicagói iskola tagjai által leírt térbeli szabályszerűségek elsősorban szociológiai dimenziók mentén alakulnak ki (PÁSZTOR 2006), addig Budapest városszerkezetének kialakulásában más tényezőknek is jelentős szerepe volt. A korábban az észak–déli fő közlekedési tengelyek által megszabott városszerkezet (Buda), és a különböző irányokba induló országutak menti terjeszkedés (Pest) a tudatos várostervezés eredményeként vált koncentrikussá (CSANÁDI, LADÁNYI 1992). Jelentősen befolyásolta ezt a struktúrát, hogy Budapest nagyvárossá válásakor a városrendezés alapjául a nyugat-európai körutas-sugárutas modellek szolgáltak (GYÁNI, 2000). Az ipar Burgess–Park modellbe illeszthető gyűrűjellegű elhelyezkedésének oka, hogy a városegysítés után a beépített belső területek és az akkori közigazgatási határ között széles beépítetlen sáv volt, így az ipar itt ter-

jeszkedhetett. Ugyanakkor a szabályozási beavatkozások nélkül valószínűleg nem kezdődött volna el olyan hamar a termelői tevékenység kihúzódása a várostest régebbi részeiből. Bár ezek az építési szabályozások (1871, 1894, 1914) a külső városrészek közül elsősorban a pesti oldal déli, délkeleti zónáit javasolták ipari tevékenység folytatására, a valóságban nem csak ott épültek új gyárak. A térbeli elrendeződés fő meghatározói végső soron a gazdasági szempontok (telekárak) és az újonnan kiépült közlekedési hálózat – a vasútvonalak elhelyezkedése – lettek (BELUSZKY, GYŐRI 2004a). Ez a koncentrációs folyamat már a Hoyt-moddal állítható párhuzamba, hiszen funkcionális szektorok kialakulását segítette elő. Nagyobb léptékben tekintve ugyanakkor ezek a szektorok továbbra is döntő részben a fentebb bemutatott gyűrűben helyezkedtek el, tehát megmaradt a koncentrikus struktúra is. A Harris- és Ullman-féle elképzelés már inkább Nagy-Budapestre vetíthető ki. Ahogyan az 1950-ben a fővároshoz csatolt települések központjai tekinthetők az egyes alközpontoknak, úgy ipari területeik is képezhetnek ebben a modellben leírt magokat. Bár egyik modell sem alkalmazható fenntartások nélkül fővárosunkra, összességében megállapítható, hogy a városszerkezet, s benne az ipari – ma barnamezős – területek kialakulása során mindháromból érvényesültek bizonyos vonatkozások; egészét pedig a lakófunkciójú területek, a vasúti és az ipari zónák párhuzamos, egymással kölcsönhatásban való fejlődése formálta.

A ma is jellemző térbeli struktúra a II. világháború után nem sokat módosult (a legtöbb gyárat eredeti helyén újították fel a háborút követően, a vasúthálózat pedig egyáltalán nem változott). A szocializmus idején szerves fejlődést keresni, és azt modellekbe illeszteni felesleges próbálkozás, mivel minden telephely-létrehozást, illetve -átstruktúrázást, -összevonást a központi tervezés határozott meg. Struktúramódosító beavatkozási kísérlet volt az 1970-es évek rendezési terveiben új városperemi iparterületek kijelölése (PREISICH 1973), de a hanyatló gazdasági környezetben ennek nem volt eredménye. Ez is megerősíti, hogy az előző időszakban a városrendezés és a gazdasági szempontok együttesen alakították az ipar elhelyezkedését, az előbbi önmagában nem lett volna elegendő.

Új irányba terelték a városszerkezet fejlődését a rendszerváltás utáni átalakítások. Az egykori ipari zónák átalakulásának két fő dimenziója a térbeli elmozdulás és a belső megújulás volt. A térbeli elmozdulás azokon a területeken volt a leglátványosabb, ahol az eredeti „city” és az ipari, közlekedési zónák határa közel volt egymáshoz, így az előbbi terjeszkedése során betört az utóbbi területére. A belső megújulás mögött az állt, hogy a rendszerváltás után tömegesen bezárt gyárak helyén a legkülönbözőbb cégek telepedtek le, de ezek csak a teret használó, egymással és földrajzi környezetükkel szervesen össze nem kapcsolódó gazdasági egységek voltak (BARTA, KUKELY 2004). Mivel térkihasználásuk határfoka alacsony, városszerkezeti szempontból a belső, sűrű beépítettségű zóna határán egy törés következik (BARTA 2004). A töredezett térhasználat eredményezte, hogy

az egykori jellegzetes gyűrűbe – vagy legalább szektorokba – való rendeződés megszűnt (KOSZORÚ 2004); átmenetiség, mozaikosság határozza meg a zónát. A kedvezőbb helyen levő területeken látványos előrelépések történtek, az elzártabb részek viszont leromlottak. A mozaikosság akár egymással szomszédos ingatlanok szintjén is megfigyelhető, ami a los angeles-i iskola (DEAR, FLUSTY 1998) posztmodern nagyvárosokra vonatkozó elméletéhez hasonlítható, de míg ott ez a fordista tömegtermelésről a térben sokkal inkább flexibilis poszt-fordista termelési módra történő áttérés eredménye (PÁSZTOR 2006), Budapesten az üzembeszárásokat követő „űr” véletlenszerűen alakuló betöltésének eredménye (BERKI 2012). Bár a barnaövezet, mint elnevezés ezek alapján akár kritizálható is lenne, hiszen inkább „rozsdafoltokról” (szétszórt barnamezőkről) lehetne beszélni, más szempontból viszont igenis indokolt a használata, hiszen megújulására együttes kezelés esetén kerülhetne sor.

Az ipari és vasúti területek fejlődése Ferencvárosban Budapest egészének kontextusában

Budapest igazi nagyvárossá fejlődése a városegysítést követően bontakozott ki. A modernizáció meghatározó tényezője volt, hogy a főváros a sugaras jellegű országos vasúthálózat központja lett. Budapest egyesítésekor még csak 34 km-nyi vasútvonal volt a város területén, mintegy 210 hektárnyi területet foglalva. A vasút robbanásszerű fejlődését mutatja, hogy a Millennium idején már 150 km a teljes vasúti pályahossz, 500 hektárnyi vasúti területtel (Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala 1925). Ipartelepítő hatása révén egyértelműen meghatározta a funkcionális zónákat: a vasútvonalnak volt köszönhető az észak-pesti (újlipótvárosi és angyalföldi), a keleti (külső-józsefvárosi és kőbányai) és a dél-pesti (ferencvárosi) ipari területek kialakulása (BELUSZKY, GYŐRI 2004a). Ezek annak a felívelő folyamatnak eredményeként születtek, melynek során a város 1873-ban még csak csíráiban meglévő nagyipara 1896-ra már több mint 500, legalább húsz főt foglalkoztató üzemre, köztük mintegy 370 gyárnak tekinthető létesítményre gyarapodott (BERNÁTH, VISZKEI 1972; KISS 1998).

A különböző ipari zónák azonban nem egyszerre épültek ki. A Pesttől délre eső városperemi területeken a város északi részéhez képest két évtizedes eltolódással jelentek meg a sínek, majd a gyárak. Ferencváros ilyen funkciójú területeinek kialakulása az 1877-ben megépült Összekötő vasútvonalnak és a hozzá kapcsolódó pályaudvarnak köszönhető. Az igazi lendületet az 1880-as évek fejlesztései, a szabadkai vonal (1882), a Ferencvárosi rendező (1885) és a Duna-parti teherpályaudvar (1888) átadása (FRISNYÁK 2001) adták. A Duna-parti pályaudvarnak a vasúti és a vízi szállítás előnyeit egyesítő adottságai révén vált Ferencváros Buda-

pest legfontosabb élelmiszeripari zónájává. Közvetlen szomszédságában tömörült azon malmok zöme, amelyek a várost rövid időre a világ legnagyobb malomipari központjává tették. E zóna pályaudvarai szolgálták ki továbbá az 1872-ben átadott Marhavágóhidat és az 1902-ben átadott Sertésvágóhidat, ezen túl a Soroksári út külsőbb szakaszain megjelenő egyéb húsfeldolgozó és konzervipari, illetve vegyipari üzemeket (EDVI-ILLÉS 1896).

Budapest fejlődésében a Millenniumot követően lassulás következett be, amely a vasúti és ipari zónák gyarapodásának ütemében is jelentkezett. Trianon után a világ élvonalától egyre inkább lemaradó iparon belül a korábbi húzóágazatok (malomipar, gépipar) nem tudtak igazán talpra állni, a korszak nyertese az olcsó textilipar volt, de az üzemek már döntő részben az akkori peremvárosokba települtek (KISS 1998). A főváros akkori közigazgatási területén már csak Kelenföldön alakult újabb ipari zóna, ugyanakkor a már régebb óta meglévők besűrűsödése folytatódott (BELUSZKY, GYŐRI 2004a). A vasúthálózat fejlődése is párhuzamos ezzel: 1896 után a növekedés zömét nem újabb vonalak és pályaudvarok nyitása adta, hanem elsősorban iparvágányok lefektetése, majd 1920 után ez a folyamat is lelassult.

A gyarapodás ütemének visszaesése azonban nem volt igaz a külső-ferencvárosi területekre. A Kvassay-zsilip megépülését (1910–14 és 1924–26) követően a Soroksári-Duna-ágnak ez a szakasza értékes kikötőhellyé vált: kiépülhetett a Ferencvárosi kikötő (GEGESY ET AL. 2010). Ez párosult a kelebiai vasútvonal nyújtotta közlekedési kapcsolattal, így az 1920-as évek végén egyre több iparvágányt fektettek le, majd itt épült fel 1929–32 között az új Nagyvásártelep is (JÓZSÁNE HALÁSZ 1998). További gyarapodást, a Soroksári úti rendező pályaudvar megszületését hozta magával 1928-ban a Csepeli Szabadkikötő megnyitása. A vasúti területek gyarapodásával párhuzamosan Külső-Ferencváros a XX. század első felében Budapest egyik legjelentősebb ipari zónájává vált. A főváros egészével szemben itt továbbra sem hanyatlott, sőt meghatározó maradt az élelmiszer- és a vegyipar, valamint mellettük megjelent a textilipar is (XANTUS 1973). A terület súlyát mutatja, hogy 1944-ben, Budapest első bombázása pont Külső-Ferencvárost érte. (Indokolta ezt az, hogy használhatatlanná akarták tenni a rendező pályaudvart, illetve itt voltak az ország legjelentősebb vegyipari üzei és a fegyvergyár is.)

A II. világháború utáni helyreállítások városszerkezeti szempontból fontos következménye, hogy mivel eredetei helyükön építették újjá a vasúti és ipari területek zömét, konzerválódott a városszerkezet, annak ellenére, hogy már a két világháború között kitűnt, hogy sok helyen a vasút és az ipar együttese erősen akadályozza a város belső részének növekedését. Az 1949-től zajló államosításokat követően a központi tervgazdálkodás célja a nagyüzemi termelés erőltetésével elérendő hatékonyságnövelés volt, de az extenzív növekedés a konjunktúraingadozások mesterséges kizárása ellenére is hanyatlani kezdett egy idő után. Az 1968-as

gazdasági reformot követően Budapest ipara „tehetetlen változatlanágba” süllyedt (BARTA, KUKELY 2004). A rendszerváltásig a vasúthálózat térbeli szerkezetét módosító átalakítás sem sok történt. A változatlanág oka a profitorientáltság hiánya volt az ingatlanok kezelésében, így maradhatott fenn az 1990-es évek elejéig a belváros közvetlen közelében több második munkahelyövébe illő létesítmény.

A külső-ferencvárosi ipari, raktározási, közlekedési zóna sem nyerte vissza 1930-as évekbeli súlyát. Az Összekötő vasúti hidat és a Ferencvárosi rendezőt viszonylag gyorsan helyreállították, de az egyre inkább kihasználatlanná váló Duna-parti teherpályaudvar kérdése megoldatlan volt. Az ipar és raktározás fokozatosan elkezdett kiszorulni Ferencváros belső területeiről, de a Soroksári út mentén továbbra is összefüggő ipari zóna állt. Bár az 1950-es években még néhány új élelmiszeripari üzem létrejött, az államosítást követően a gyárak zömének állapota fokozatosan leromlott. A vágóhidak forgalma is csökkent, a Nagyvásártelep pedig – mivel létét a szocialista eszmével ellenkező mechanizmus, a piaci alapú kereskedelem generálta – sorvadásra volt ítélve, környezete alapvetően alulhasznosított területté vált.

A rendszerváltáskor a versenyképtelen ipari nagyvállalatok zömének helyén újonnan létrehozott kisvállalatok telepedtek le, de ezek többsége csak távolabbi kapcsolatban áll az ipari termeléssel, vagy teljesen a tercier szektor felé orientálódik. További jellemzőjük, hogy erős a fluktuációjuk, és csak használgák a területet, de annak hosszabb távú megújulásában nem érdekeltek (BARTA, KUKELY 2004). Az erőteljes dezindusztrializáció során az új funkciók ráadásul csak részben vették át az egykori gyáripar helyét, így nagy kiterjedésű, alulhasznosított, romló állapotú területek alakultak ki (KOSZORÚ 2004). E zónák vasúti területei is csak fokozatosan kezdtek átalakulni. Az esetleges felszámolásukat követő, utólagos ingatlanfejlesztések nem szolgáltak átfogó városszerkezet-fejlesztési célokat. Bár a legbelsőbb városrészekből már eltűntek azok a vasúti, szállítási, raktározási területek, amelyeket Budapest „kinőtt”, további jelentős vasúti területek sorsa egyelőre rendezetlen. Ezek kiterjedésüknél, tehetetlenségüknél fogva megrekednek a fizikai megszűnés előtti stádiumban, és környezetük megítélését is rontják (FÁBRY 2004).

A barnamezők általános átalakulásába Ferencváros késve kapcsolódott be (BARTA 2004), és ma is kettős képet mutat. Az egyetlen igazán nagy területre kiterjedő, a városszerkezet fejlődésére is hatással levő változás a Duna-parti teherpályaudvar helyén létrejött Millenniumi Városcözpont. (1993-ban, a Bécs–Budapest EXPO előkészítése érdekében tüntették el a síneket a Duna-partról (BERCZIK 1998), majd miután a világkiállítás elmaradt, a területet ingatlanfejlesztő- és irodaépítő-cégeknek adták el és itt épült fel az új Nemzeti Színház [2002] és a Művészetek Palotája [2006] is.) De nemcsak ez a teherpályaudvar tűnt el, hanem az Összekötő vasútvonal töltésétől délre eső területeken is jelentős

változások következtek be. Megszüntették a feleslegessé váló deltát, felszámolták a környék ipari vágányainak zömét is, elbontották a HÉV járműtelepet, javították a közúti közlekedési viszonyokat. Nagy kiterjedésű területek váltak így szabaddá, potenciális fejlesztési zónává téve a térséget, amellyel ugyan számolnak a tervezési dokumentumok (Podmaniczky Program 2005; IX. kerületi IVS 2009; <http://www.dunacity.hu>; <http://www.dunapassage.hu>; <http://www.mesterpark.hu>), de amely a valóságban évek óta parlagon áll.

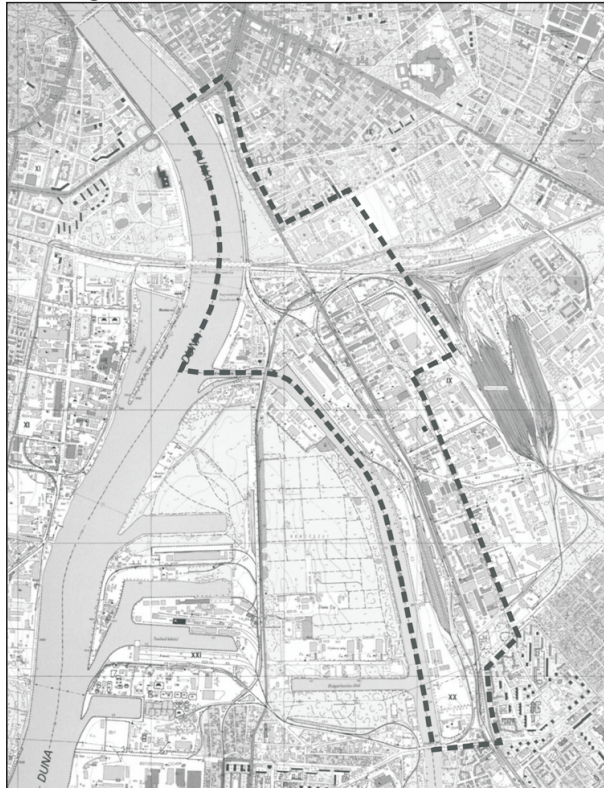
A vizsgálat mintaterületének kiválasztása, forrásai és módszertana

A vizsgálat mintaterületének kiválasztásakor az volt a cél, hogy az egykori és jelenlegi vasúti és ipari területek minél szélesebb spektrumát mutassam be, a teljes mértékben funkciót váltottaktól a ma is működő barnamezős területekig. Így északi határnak a rendszerváltás után felszámolt Duna-parti teherpályaudvar belváros felőli végét, déli határnak pedig a Soroksári úti rendező pályaudvar környékét választottam. (A pontos lehatárolás az alábbi: Boráros tér–Soroksári út–Vágóhíd utca–Mester utca–Gubacsi út–Határ út–Helsinki út–Csepeli átjáró–Soroksári-Duna-ág–Duna (1. ábra)) A Soroksári út mente ma már egyáltalán nem egységes barnaövezeti zóna, a különböző szakaszokban tartó átalakulás igen heterogénne tette. Belső részén a „rozsdás múlt” már-már felejtődni látszik (főleg a Millenniumi-városcsúcsban), csak a Soroksári út túloldalán található, új funkciókkal ellátott gyárépületek, foghíjtelkek emlékeztetnek rá. A környék teljes funkcionális és morfológiai megújulása belátható közelségbe került. Déli irányban tovább haladva, a Soroksári út és a Kvassay út kereszteződésénél épült nagy áruházakon közelében található az a zóna, amivel Ferencváros egykor kiérdemelte a „Budapest gyomra” nevet, azaz az egykori Marha- és Sertésvágóhíd, a másik oldalon pedig a Nagyvásártelep területe. Itt jelentős arányban találunk nagy kiterjedésű üres tereket, a volt Marhavágóhíd kivételével ma már szinte csak a központi csarnoképületek állnak, de azok is igen rossz állapotban. A Soroksári út és a Gubacsi út között – a környékhez viszonyítva – intenzív térhasználat figyelhető meg, itt az ipari és raktározási épületek sűrűn állnak az egyes telkeken, közéjük sokféle profilú üzlet is vegyül. A funkcióváltás során az ide települő cégek számára a legfőbb vonzerő az alacsony bérleti díj és a Soroksári út forgalma volt, de emiatt esetlegesen alakult a szomszédosság. E zónához kapcsolódik a Soroksári út túloldalán a kelebiai vasútvonalig terjedő szűk sáv is. A Soroksári-Duna-ág partja főleg vasúti és raktározási terület volt. Ennek északi részén – a fentebb már említett Nagyvásártelep környékén – az utóbbi években teljesen elbontották a már egy ideje használatlanul álló összekötő- és iparvágányokat. A Soroksári úti vasútállomás és a tőle délre fekvő rendező pályaudvar azonban ma is üzemel, igaz

ez utóbbi – jelenlegi csekély kihasználtságához mérten – túl nagy kiterjedésű. E zónák együttesen szolgáltatnak példát a barnaövezeti városrészek átalakulásának fázisaira: a teljes rehabilitáción átesett, az éppen átalakulóban levő (inkább csak az elbontás fázisáig jutott), és a potenciális átalakulást hordozó zónákra.

A Soroksári út mentének jellegzetes tagolódását vizsgálta már Berki M. (2012) is, de míg munkájában „alulnézetből”, cégérelemzéssel közelítette azt, jelen munka ellentétes perspektívából, „felülnézetből”, archív és jelenlegi légifotók feldolgozásával és kiértékelésével készült. A vizsgálat alapjául a Soroksári út környezetéről 2011 szeptemberében készített nagyfelbontású felvételek szolgáltak. Felhasználtam továbbá a Hadtörténeti Térképtár archívumában fellelhető 1927-es és 1944-es légifotókat. Ezeken túl rendelkezésre állt több, a szocializmus időszakából származó légifelvétel-sorozat is, de ezek, jóval kisebb felbontásuk miatt, csak általánosabb területhasználati információkat adtak. Kedvező ugyanakkor a kutatás szempontjából, hogy a vizsgált területen az 1920-30-as évek fordulóján nagy

1. ábra A vizsgált térség lehatárolása

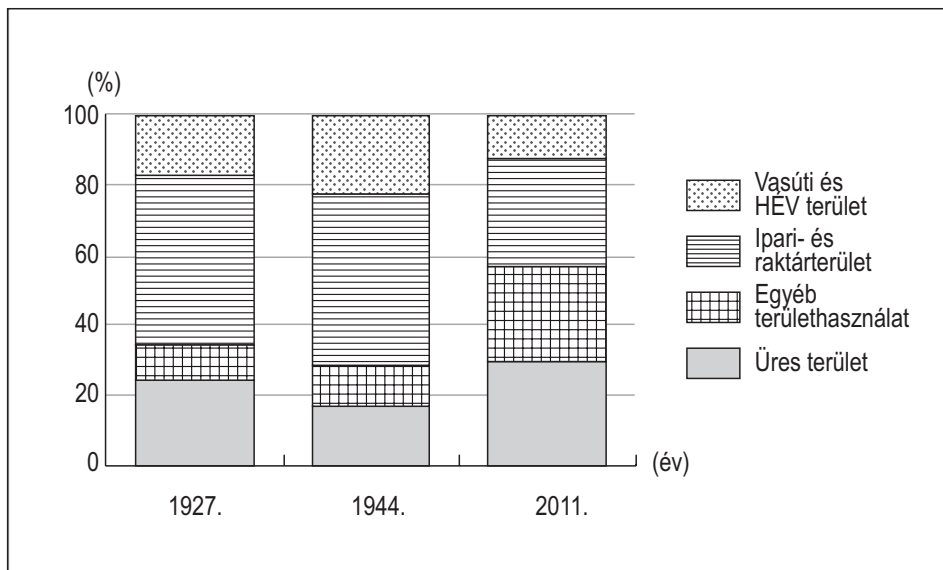
Forrás: EOTR 65-411, 65-412, 65-413 és 65-414 szelvények alapján saját szerkesztés

változások történtek, így az 1927-es és 1944-es felvételek tökéletesen alkalmasak arra, hogy segítségükkel a megelőző és a követő állapot különbségeit elemezzük, a funkciók változását nyomon kövessük. Összességében tehát rendelkezésre állt a vizsgálati területre vonatkozóan egy viszonylag korai időszakból, egy a működés csúcspontjának idejéből származó és egy jelenlegi állapotát tükröző sorozat.

Az elemzéshez szükséges volt mindhárom időpontra létrehozni egy-egy a vizsgálati terület funkcionális térhasználatára vonatkozó térinformatikai alapállományt. Ennek alapjául a 2011-ben készült fotók szolgáltak, melyeket síktranszformációval az Egységes Országos Térképrendszer (EOTR) megfelelő szelvényeihez igazítottam. A georeferált képekhez illesztettem a továbbiakban az 1944-ből származó felvételeket, majd az így kapott állományhoz igazítottam az 1927-es fotókat. Ez a módszer lehetővé tette a tereptárgyak egyszerűbb és pontosabb azonosítását, ugyanakkor az egyértelműen változatlan pontok segítségével az EOTR térképhez való folyamatos viszonyítás lehetősége is adott volt, ami egyben a precizitás ellenőrzését is segítette. A folyamat eredményeként kapott három fotómozaik, földrajzi koordinátákkal ellátott raszteres alapként szolgált a terület-használatra vonatkozó vektoros állomány létrehozásához. Az összehasonlításhoz szükséges topológiai egybeesések biztosításához a jelenlegi állapotra vonatkozó adatbázis változatlan elemeit felhasználtam a korábbi állapotokra vonatkozó állományok készítésekor.

A vektorizálás során a területhasználat generalizálása az épület- és telektömbök szintjén történt. Az objektumokat ezután térhasználati típusok szerint kategorizáltam, melyek meghatározásánál szerepe volt a légifelvételekről leolvasható információk jellegének (a képek nagyticathóságának köszönhetően a telektömbök állapotát, kihasználtsági fokát jól meg lehetett határozni). Emellett fontos volt a kezelhető kategóriaszám, így 3-4, a barnamezők szempontjából releváns nagy kategóriát határoztam meg, ezeken belül pedig újabb 3-5 altípust. A vasúti területek esetében a FÁBRY Gy. (2004) által leírt vasúti hatás-együttes szegmensei lettek az altípusok (forgalmi-kereskedelmi létesítmények, üzemi létesítmények, iparvágány-hálózat, illetve városon belüli nyíltvonali terek). Az ipari területeknél – mivel légifelvételek alapján a tevékenység ágazati típusát nem lehet egyértelműen meghatározni – a hasznosítás foka volt a meghatározó (aktívan működő, alulhasznosított, a közelmúltban vagy jelenleg is bontás alatt álló, illetve régebb óta üresen lévő területek). A rehabilitált területeket funkciójuk szerint soroltam alcsoportokba. Az egyéb kategóriába kerültek az olyan városszerkezeti elemek, amelyeket más esetben tovább lehetne osztani, barnamezős zónákban viszont csak szórványosan jelennek meg (lakóterületek, közterületek, a rekreáció terei, zöldterületek stb.). A továbbiakban az így kialakított, különböző időpontokra vonatkozó fedvények tették lehetővé a terület változásainak térinformatikai módszerekkel történő elemzését, melynek eredményeit tartalmazzák a következő fejezetek.

2. ábra A funkcionális térhasználat változása a Soroksári út mentén (1927–2011)

Forrás: Saját szerkesztés

A funkcionális térhasználat változásai a Soroksári út mentén

Az 1927 és 1944 között bekövetkezett területhasználati változások legfontosabbika a vasúti területek üres területek rovására történő bővülése volt (bő 40 hektárról majdnem 70 hektárra növekedve a mintaterület egészét tekintve 20%-ra emelkedett aránya). Az intenzíven beépített ipari területek zöme már az 1920-as évekre kialakult, változás inkább a különböző raktárak és lerakatok elhelyezkedésében történt.

A szocializmusban jellemző stagnálást, hanyatlást követően a rendszerváltozás után bekövetkező átalakulás során az egykori vasúti területek körülbelül felükre csökkentek. Ez, és az ipari- és raktárterületek majd 20 százalékpontos csökkenése (160 hektárról 100 hektárra való visszaesése) járultak hozzá az egyéb területhasználat két és félszeresre bővüléséhez. Kiemelendő az ennek harmadát adó, 30 hektárnyi rehabilitált terület. De az üresen álló területek nagysága is 10 százalékponttal bővült.

A Soroksári út környékének barnamezős karakterét alátámasztja, hogy a vizsgált, mintegy 330 hektáros vizsgálati terület majd $\frac{2}{3}$ -a ma is e kategóriába sorolható (működő, alulhasznosított és ma már üres ipari telkek, valamint még ma is a MÁV által birtokolt területek). Mintegy 40 hektár pedig barnamezőből átalakított, új funkciókkal ellátott rehabilitált terület (Millenniumi Városközpont, bevásárlóközpontok, irodák), illetve új közlekedési közterület. (2. ábra)

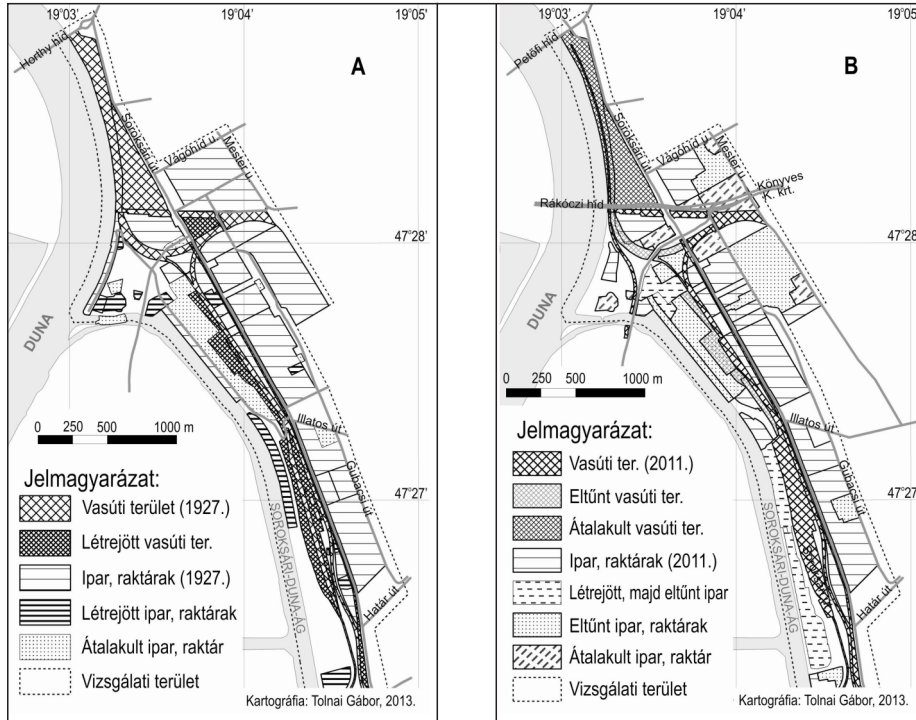
A különböző funkciók arányainak változása mögött rejlő konkrét térbeli vonatkozások közül a legfontosabbik a vasúti területek Soroksári úttal párhuzamos, déli irányú eltolódása. Ez a folyamat a két világháború közötti bővülés eredménye volt: a Nagyvásártelep központi csarnoka mögötti területen a raktárak között több kilométernyi sínpár épült. Ehhez kapcsolódóan azután lefektettek további rendezővágányokat is, de még jelentősebb a csepeli kikötő felé vezető vasútvonal kiágazásánál létrehozott új rendezőpályaudvar (a több mint húsz párhuzamos vágány kialakítása a mintaterület ezen időszakra eső vasúti területnövekedésének felét adta).

A sínek által elfoglalt zóna súlypontjának jelenig tartó délre tolódását már nem újabb építkezések eredményezték, hanem a rendszerváltás utáni vágányfelszedések. A Duna-parti teherpályaudvar 1990-es évek első felében történt megszüntetése mellett az annak bejáratú szakasza előtt található vasúti deltára, valamint a Nagyvásártelep, a Ferencvárosi kikötő és a vágóhidak iparvágányaira már csak néhány környező terepi elem irányultsága emlékeztet. A változás mérlege: mintegy 50%-os csökkenés. Így jelenleg a mintaterület egésze szempontjából a vasúti funkció már messze nem meghatározó, sőt a keresztülhaladó nyíltvonali szakaszokon és a Soroksári úti állomáson kívül csak a Soroksári úti rendező pályaudvar maradt meg ilyen területnek. Jelenleg csak ez nevezhető tipikus barnamezős vasúti területnek.

Az ipari- és raktárterületek változása (3. ábra) a két világháború közötti sorban az 1920-as években még alig használt, a Soroksári-Duna-ág és a kelebiai vasútvonal közé eső zónára, valamint az újonnan megépült Kvassay-zsilip környékére volt jellemző. A Nagyvásártelep komplexuma viszonylag extenzív térhasználatlaltal jellemezhető kisebb-nagyobb raktárakat váltott fel, illetve kényszerített új területekre: a lerakatok ezután délebben, valamint a Csepel felé vezető újonnan kialakított főút szűkebb-tágabb környezetében jöttek létre. Mindezen változások ellenére az 1927-es és 1944-es légifelvételek alapján az ipari- és raktárterületek együttes kiterjedésének aránya szinte változatlan.

1944-től napjainkig nyilvánvalóan nagyobbak a változások (3. ábra). Mivel ez az időszak két nagyobb egységre osztható, a kettő határáról származó információkat is szükséges volt felhasználni az ipari területek módosulásának térképezésekor, ez a Hadtörténeti Térképtár archívumából származó 1987-es felvételek alapján történt. Megfigyelhető, hogy a szocializmus időszakában új ipari- és raktárterületek csak elszórtan, a régebbi alacsony intenzitással használt raktárak, lerakatok helyén, vagy közelében jöttek létre. A legnagyobb ilyen jellegű bővülés (a Soroksári úti rendező pályaudvar déli része és a Duna-ág közötti területen) azonban a rendszerváltást követő átalakulás során fel is számolódott. A közelmúltban eltűnt iparterületek legmarkánsabb eleme a Nagyvásártelep környezete, a Sertésvágóhíd és a Marhavágóhíd telektömbjének azon fele, ahonnan lebontották az épületeket. Ide tartozik továbbá – bár kevésbé látványosan – néhány

3. ábra Ipari- és vasúti területek változása a Soroksári út mentén
A) 1927-1944 és B) 1944-2011 között

Forrás: Saját szerkesztés

Gubacsi úti és az egykori vasúti delta környéki telephely. Megállapítható, hogy a volt ipari funkciójú telektömbök sokkal nagyobb arányban állnak ma üresen, mint a megszűnt vasúti területek. Mindezt számszerűsítve: a körülbelül 70 hektárnyi, 1944-ben már létező, azóta megszűnt üzemi és raktárterületnek $\frac{3}{4}$ -e (bő 50 ha) ma is kihasználatlanul áll, ám ehhez adódik még az 1944-óta létrejött, de a rendszerváltás óta szintén megszűnt telepek további 15 hektárja. A mérleg másik oldalán csak mintegy feleannyi rehabilitált vagy más funkciót kapott terület található.

A Soroksári úti barnamezők jelenlegi állapota, a funkciók átalakulásának mértéke

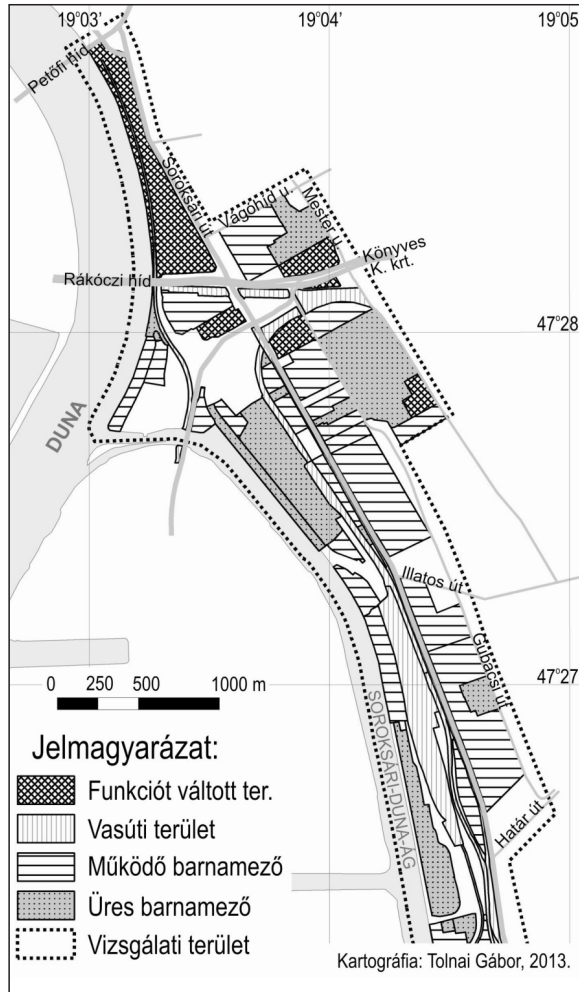
A vizsgálati terület városszerkezetben betöltött helyéről az átalakulás egyik dimenziója, a térbeli elmozdulás tekintetében elmondható, hogy a city Soroksári

út mentén történő kifelé irányuló terjeszkedése révén a terület a centrumhoz közeli zónává vált, illetve legbelső részén átfedésbe került vele. Az, hogy pont e terület lett azon ritka esetek egyike, amikor a második munkahelyövből, illetve barnamezőből közvetlenül központi funkciójú zóna alakult ki, annak köszönhető, hogy a vasúti-ipari terület itt az általánosnál sokkal mélyebben ékelődött a város belsejébe, elérve a city határát. Ugyanakkor a további terjeszkedés lehetőségei nem túl kedvezőek, hiszen a Rákóczi-híd és az Összekötő vasúti híd töltései olyan erős fizikai akadályként húzódnak keresztül a területen, amely hosszú távon akadályozhatják az egyébként szinte szomszédos zónák funkcionális konvergálását. A 4. ábráról is leolvasható, hogy a rehabilitált, funkciót váltott területek alig lépik át ezt a választóvonalat.

Az átalakulás másik dimenziója, a belső megújulás tekintetében is kirajzolódik egy választóvonal. A „rozsdás zónák” a Soroksári út Kvassay úti csomópontjától délre eső szakaszán meghatározóak, de annak két oldala között is alapvető különbség jelentkezik. A keleti oldal továbbélő barnamezős terület, néhány foghíjának esetleges beépülése sem fogja magával hozni a gyökeres átalakulást. Többek között a szétaprózott tulajdonviszonyok és területhasználat sem teszi lehetővé a városfejlesztési szempontok szerinti, tervszerű megújítást. Ezzel szemben a folyóhoz közelebbi, nyugati sávban igen nagy arányban találhatóak elbontott létesítmények helyén hátramaradó üres barnamezős területek. Kihasználatlan az egykori Nagyvásártelep környéke, az ettől délre eső részeken pedig – a terület potenciális értékéhez viszonyítva – alacsony színvonalú hasznosítás zajlik (pl. fémhulladék-feldolgozás). A rendező pályaudvarnak is csak a töredékén zajlik vasúti üzemi tevékenység. A terület déli végén az elbontott barnamezős területek helyét benövi a bozót, nagy kiterjedésű építésitörmelék-halmok és illegális hulladéklerakók terjeszkednek. Működő vállalatok e sávnak alig több mint ötödét foglalják el, alapvetően a Soroksári út és a kelebiai vasútvonal közötti, valamint a Nagyvásártelep elbontott raktárai és a még meglévő rendező pályaudvar közötti részeken. Főleg ez utóbbiak és a rendező pályaudvar megszüntetésével egy bő 3 km hosszú egybefüggő vízparti sáv adódna. Nemcsak a Duna-ág partján találunk ugyanakkor nagy kiterjedésű, üresen álló zónát, hiszen az egykori vágóhidak telektömbjeinek nagyobbik része is ilyen. Érdekes, a barnamezőkre jellemző fragmentáltságot, mozaikosságot erősítő folyamat lehetne, ha a jövőben megvalósulnának az ide tervezett funkciók (irodák, kereskedelem, rekreáció, zöldövezet).

A vizsgálati terület tehát – bár „közelebb került” az üzleti, szolgáltatási centrumhoz és közlekedési kapcsolatai is merőben átalakultak – továbbra is markáns barnaövezeti zóna maradt.

4. ábra A Soroksári úti barnamezők mai állapota

Forrás: Saját szerkesztés

Összefoglalás

Budapest mai városszerkezetének kialakulásában meghatározó szerepe volt a vasúti és ipari zónák párhuzamos, egymás által befolyásolt fejlődésének. Az így kialakult struktúra majdnem egy évszázadon keresztül, a rendszerváltozásig továbbböröklődött. A város koncentrikus struktúrájába illeszkedve a volt ipari-közelkedési területek valódi „barnaövezet” alkottak, alkotnak. Az átalakulás térben és időben egyenetlenül, de a barnamezős területek zömén elindult, így napjainkra

sok helyütt funkcionális megújulást eredményezett. E folyamatra azonban inkább mozaikosság jellemző, így igen heterogénne váltak az egykori – akár monofunkciós – ipari zónák.

A szakirodalmi és helytörténeti munkák alapján kirajzolódó kép szerint a ferencvárosi zóna növekedése a főváros iparának amúgy is rohamos gyarapodásán belül is kiemelkedő volt, sőt a két világháború közti stagnálás idején is folytatódott. A rendszerváltás utáni átalakulásban azonban lemaradt a terület. A funkcionális térhasználat hosszú távú változásainak, illetve mostani állapotának konkrétabb térbeli vonatkozásairól a jelenlegi és archív légifotók feldolgozásán alapuló vizsgálat adott képet. Ez alapján a Soroksári út mente két igen markánsan eltérő szakaszra osztható az Összekötő vasút és a Könyves Kálmán körút – Rákóczi híd tengelye mentén. Mára a belváros felé eső rész szinte teljesen átalakult, a másik irányban azonban zömében továbbra is barnamezőket találunk. Pont fordított volt azonban a helyzet a két világháború közötti időszakban: a nagyobb változások ekkor a külső szakasz környezetében történtek. Ez a külső szakasz egyébként további két egységre bontható: egy kezdetben alig hasznosított, Duna-ág menti, és egy a Soroksári út és Gubacsi út közötti, már a zóna iparosodásának kezdete óta viszonylag intenzíven használt sávra. Az előbbi sáv a vizsgált időszak első részében magas színvonalú funkcióbővülésen ment keresztül, majd a rendszerváltás után teljesen funkcióját veszítette, végül nagy részei kerültek elbontásra. Ezzel szemben az utóbbi sáv – bár használat szempontjából valamelyest besűrűsödött – ekkora változáson nem esett át. Míg a változékonyabb területek esetében meghatározó volt a vasút jelenléte (együtt fejlődött és hanyatlott vele), addig a változatlanabb esetében nem.

A Soroksári út mentének e hosszabb időtávon végigvezetett térszerkezeti változás-elemzése módszertanilag újításra törekszik, eredményeivel pedig esettanulmányként hozzájárulhat a barnamezős zónákkal foglalkozó településföldrajzi ismeretanyaghoz.

Köszönettel tartozom Bakó Gábornak, az Interspect Kft. ügyvezető igazgatójának a rendelkezésemre bocsátott felvételekért és az azok feldolgozásában adott tanácsaiért, Hegedűs Ábelnek, a Hadtörténeti Térképtár kutatójának az archív felvételek felkutatásában nyújtott segítségéért, illetve dr. Győri Róbert egyetemi adjunktusnak a dolgozat írása során adott tanácsaiért.

Irodalomjegyzék

BAJI P. (2012): *A gazdasági city értelmezése és határai Budapesten*. In: Településföldrajzi tanulmányok 1. Szombathely, 101–114.

- BARTA GY. (2004): *Átmeneti gazdaság a barnaövezetben*. In: Barta Gy. (szerk.): A budapesti barnaövezet megújulási esélyei. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 79–87.
- BARTA GY., KUKELY GY. (2004): *A budapesti ipar az államszocializmusban és bukása idején*. In: Barta Gy. (szerk.): A budapesti barnaövezet megújulási esélyei. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 35–54.
- BELUSZKY P., GYŐRI R. (2004a): *Budapest ipari övezetének kialakulása*. In: Barta Gy. (szerk.): A budapesti barnaövezet megújulási esélyei. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 17–34.
- Beluszky P., Győri R. (2004b): *A budapesti barnaövezet határai*. In: Barta Gy. (szerk.): A budapesti barnaövezet megújulási esélyei. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 71–76.
- BERCZIK A. (1998): *A közlekedés fejlődése és városépítési vonatkozásai*. In: Preisich Gábor (szerk.): Budapest városépítésének története 1945–1990. Műszaki könyvkiadó, Budapest, 187–238.
- BERKI M. (2012): *Városi barnaövezetek alulnézetből. Az egykori ipari területek 1990 utáni funkcióváltása a budapesti Soroksári út példáján*. In: Társadalomföldrajzi kihívások a XXI. század Kelet-Közép-Európájában I. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Beregszász, 55–61.
- BERNÁTH T., VISZKEI M. (SZERK.) (1972): *Budapest társadalmának és gazdaságának száz éve 1872/73 – 1972*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Kossuth Kiadó, Budapest.
- BUDAPEST SZÉKESFŐVÁROS Statisztikai Hivatala (1925): *Budapest félszázados fejlődése 1873–1923*. Budapest (Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei 53.)
- BURGESS, E. W. (1925): *The Growth of the City*. In: Park, R. E. – Burgess, E. W. – McKenzie, R. D. (szerk.): *The City*. University of Chicago Press, Chicago, 47–62.
- CSÉFALVAY Z. (1994): *A modern társadalomföldrajz kézikönyve*. IKVA Könyvkiadó, Budapest.
- DEAR, M., FLUSTY, S. (1998): *Postmodern Urbanism*. In: *Annals of the Association of American Geographers* 1., 50–72.
- EDVI-ILLÉS A. (szerk.) (1896): *Budapest műszaki útmutatója*. Magyar Mérnök- és Építész-egylet, Budapest.
- FÁBRY GY. (2004): *Roszzul hasznosított MÁV-területek*. In: Barta Gy. (szerk.): A budapesti barnaövezet megújulási esélyei. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 165–178.
- FRISNYÁK Zs. (2001): *A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000*. História, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 346 p.
- GEGESY F. ET AL. (2010): *Ferencváros kétszáz éve*. Ráday Könyvesház, Budapest

- GYÁNI G. (2000): *Budapest története 1873–1945*. In: Bácskai V. – Gyáni G. – Kubinyi A.: Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 127–249.
- HALTENBERGER M. (1942): *Budapest városföldrajza*. Stephaneum Nyomda, Budapest
- HARRIS, C. D., ULLMAN, E. L. (1945): *The Nature of Cities*. In: Annals of the American Academy of Political and Social Science 242., 7–17.
- HOYT, H. (1939): *The Structure and Growth of Residential Neighborhoods in American Cities*. Federal Housing Administration, Washington DC.
- JÓZSÁNÉ HALÁSZ M. (SZERK.) (1998): *IX. kerület, Ferencváros*. In: Józsné Halász M. (szerk.): Budapest kézikönyve II. CEBA Kiadó, Budapest, 233–258. (Magyarország megyei kézikönyvei 20/2.)
- KISS E. É. (1998): *Budapest gazdasági élete. Ipar*. In: Beluszky P., Kovács Z. (szerk.): Budapest Kézikönyve I. CEBA Kiadó, Budapest, 256–267. (Magyarország megyei kézikönyvei 20/1.)
- KOSZORÚ L. (2004): *Térszerkezet és barnaövezet*. In: Barta Gy. (szerk.): A budapesti barnaövezet megújulási esélyei. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 303–326.
- KOVÁCS Z. (1993): *Átársadalmi-gazdasági átalakulás hatása Budapest városfejlődésére*. In: Földrajzi Értesítő 1–4. Budapest, 41–49.
- KOVÁCS Z. (2004): *A budapesti barnaöv lakófunkciójának helyzete és fejlesztési lehetőségei*. In: Barta Gy. (szerk.): A budapesti barnaövezet megújulási esélyei. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 109–120.
- KOVÁCS Z. (2005A): *Budapest funkcionális átalakulásának főbb vonásai a rendszerváltozás után*. In: Földrajzi Közlemények 1-2. Budapest, 83–102.
- KOVÁCS Z. (2005B): *A társadalmi-gazdasági átalakulás területi jellemzői Budapest városrégiójában*. In: Dövényi Z., Schweitzer F. (szerk.): A Földrajz dimenziói, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 59–82.
- MENDÖL T. (1963.): *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- MURDIE, R. A. (1969): *Factorial Ecology of Metropolitan Toronto, 1951–1961*. Department of Geography, University of Chicago, Research Paper. No. 116., Chicago.
- PÁSZTOR GY. (2006): *Várossháziológia: elméletek és problémák*. Presa Universitară Clujeană, Kolozsvár
- PREISICH G. (szerk.) (1973): *Budapest jövője*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest
- XANTUS Z. (1973): *Ferencvárosi krónika képekben*. Budapest főváros IX. ker. Tanácsának Végrehajtó Bizottsága, Budapest

Tervezési dokumentum:

Budapest Főváros Önkormányzata (2005): *Budapest Középtávú Városfejlesztési Programja*. Podmaniczky Program. Városkutatás Kft., Budapest
Budapest Főváros IX. kerület Ferencváros Önkormányzata (2009): *Integrált Városfejlesztési Stratégia*. Főépítési Iroda, Budapest

Internetes forrás:

<http://www.dunacity.hu/contents/EEA.pdf> Letöltés: 2013. 03. 10.
http://www.dunapassage.hu/Dunapassage_ismerteto.pdf Letöltés: 2013. 03. 10.
http://www.mesterpark.hu/officecampus/pdf/ocb_campus_concept.pdf Letöltés: 2013. 03. 10.

Tolnai Gábor, doktorandusz, ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet,
Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány
1/C, gntolnai@gmail.com

Időskorúak fenntartható élelmiszerfogyasztása

*Simonyi Péter – Végh Katalin – Kincses
Áron – Illés Sándor*

Bevezetés

Az ezredfordulón az emberiség két nagy demográfiai kihívással néz szembe: a túlnépesedéssel és az öregedéssel. A két folyamat egyidejű jelenléte példa nélküli a Föld hosszú távú népességtörténetében. Globális méretekben a népességszaporulás jelensége már túljutott a csúcspontján, az idősödési folyamat felgyorsulására azonban már egyre több jel mutat, és lehetetlen megjósolni mikor és milyen szinten tetőzik. A felületes szemlélő számára úgy tűnhet, hogy e folyamatok nehezen férnek össze, sőt ki is zárják egymást. A látszólagos ellentmondás magyarázata abban rejlik, hogy igen nagyok a regionális különbségek bolygónkon. A világ fejlettebb és gazdagabb fele az öregedési folyamatra és annak folyamányaira igyekszik felkészülni, a szegényebbik fele pedig még mindig a relatív túlnépesedés ellen küzd. A fejlődés és a jólét várható terjedése oda vezethet majd, hogy a demográfiai robbanás fázisán túljutó országok népessége is öregedésnek indul. A népességnövekedés üteme lelassul a csökkenő termékenység, a kismértékben javuló halandóság és kivándorlók fiatal korösszetétele következtében. Az öregedés világproblémává válik (JÓZAN 2006).

Magyarországon is az öregedés tekinthető az egyik legjelentősebb demográfiai kihívásnak (JÓZAN, KATONA 2003). A korszerkezet elemzés hamar megmutatja az öregedés első jegyeit (HABLICSEK, ILLÉS 2005). Nehéz feladat a közvéle-

BOTTLIK Zs. (szerk.) (2013): *Önálló lépések a tudomány területén*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 83–99. ISBN 978-963-284-327-8

mény, politikusok meggyőzése a következményekről a nem kívánatos jelenségek elkerülése érdekében (ILLÉS 2008). Figyelmeztető, hogy a népességszámítások 2030-ra a lakosság ötödénél nagyobbra becsülik a 65 évesek és idősebbek számát (FÖLDHÁZI 2011).

Különös jelentőséget ad az étel- és táplálékfogyasztás vizsgálatának, hogy a civilizációs betegségek kialakulása és a táplálkozási szokások között nagyon szoros a kapcsolat. Az Egészségügyi Világszervezet megfogalmazása szerint az egészség nem csupán a betegség vagy fogyatékoság hiánya, hanem a tökéletes testi, szellemi és szociális jólét állapota. Az időskorban is megőrzött jó egészségi állapot nemcsak az egyén érdeke, hanem a társadalomé is.

A jövő generációiért érzett felelősség, az ennek megfelelő magatartás kialakítása az 1970-es évektől került előtérbe. A fenntartható fejlődés (fenntarthatóság) megvalósítása az élet minden területén, így az étel- és táplálékfogyasztásban is meghatározó jelentőségű. A népesség korösszetételében tapasztalható öregedés, az idősök növekvő aránya a népességen belül ezzel párhuzamosan növeli az idős korúak jelentőségét az étel- és táplálékfogyasztásban, a fenntartható fejlődés szempontjából is.

A tanulmány célja, hogy képet adjon az idősök étel- és táplálékfogyasztásának jellemzőiről, és összefüggéseiről a fenntarthatósággal. Bemutassa azokat a tényezőket, melyek az étel- és táplálékfogyasztásban szerepet játszanak. Választ adjon arra a kérdésre, hogy milyen a hazai étel- és táplálékfogyasztás szerkezete európai összevetésben, továbbá az EU-15 szintjén milyen preferenciák jellemzik az idősöket az étel- és táplálék-választás során. A hazai helyzet, az időskori háztartások fogyasztási csoportjainak kutatási eredményei lehetőséget teremtenek az időskori étel- és táplálékfogyasztás fenntarthatósági szempontú értékelésére. Ennek nem teljes körű kísérlétére nyílik lehetőség a tanulmány keretein belül.

Fenntarthatóság és az étel- és táplálékfogyasztás összefüggései

A fenntarthatóság megközelítését a fenntartható fejlődés ENSZ által elfogadott meghatározásából indokolt levezetni (BRUNDTLAND 1987). Eltekintünk létezésének kritikáitól (LÁNYI 2010) és a definíció értelmezési problémáitól (SIMONYI 2012).

A fenntarthatóság (fenntartható fejlődés) megvalósítása akkor lehet eredményes, ha az élet minden területére kiterjed. Ha megállapíthatók a fenntarthatóság kritériumai, akkor azok alapján értékelhető a termelés és a fogyasztás. Így vethető fel a fenntarthatóság problémája az időskorúak étel- és táplálékfogyasztásában is. Ennek kiemelt jelentőséget ad az a tény, hogy az időskorúak aránya folyamatosan nő a Föld össznépességén belül. A XXI. század közepére várható egynegyednyi hazai népességarány jól mutatja az időskorúak („ezüstkörúak”, „szépörúak”) társa-

dalmi-gazdasági jelentőségét. Az ételmeiszerfogyasztásban önállóan vizsgálhatók, hogy miként érvényesülhetnek a fenntarthatóság kritériumai. A részletek teljes kibontása nélkül, e tanulmány keretei között néhány, az idős korra is jellemző szempont elemzésére nyílik lehetőség.

Az ételmeiszerfogyasztás kritériumainak körvonalazása nem csak azért szükséges, hogy a hosszabb távú érdekek érvényesülését meg lehessen állapítani, hanem amiatt is, hogy nyomon lehessen követni a változásokat. A fenntarthatóság ENSZ-értelmű szempontjai még csak elvétve jelennek meg az ételmeiszerfogyasztási vizsgálatokban. Az tapasztalható, hogy az ételmeiszerfogyasztásnak igen sokféle megközelítése ismerhető meg, a mai kutatásoknak „forró területe”.

Az ételmeiszerfogyasztás környezeti hatásainak holisztikus megközelítése révén lényeges jelentősége van az ételmeiszer előállításának, a szállításnak, a termelésnek, de ettől jelent tanulmányunkban eltekintünk, mert erre a fogyasztónak direkt befolyása nincs. (Attól függetlenül, hogy az idősök, mint minden ételmeiszerfogyasztó, vásárlásával alapvetően befolyásolják az ételmeiszerpiacot.) A termeléssel, szállítással, fogyasztással összefüggésben számos ok-okozati láncolat, hatásmechanizmus vetődik fel, melyek alapos igazoló vizsgálatokat, kutatást igényelnek. A tanulmány itt elsősorban az alapvető, a fogyasztót jellemző (fogyasztói attitűd, környezettudatosság), általa befolyásolható tényezők körére terjed ki.

Elsőként a fenntarthatósági kritériumok megállapítása a feladat. Ezek, és fenntarthatósági összefüggéseik egy lehetséges váza rávilágít a fenntartható fejlődés gyakorlatára. A fenntarthatóság lehetséges kritériumai:

- a) az ételmeiszerfogyasztás szerkezete (pl. az állati eredetű ételmeiszerek, különösen a vöröshúsok, marhahúsok fogyasztása lényegesen nagyobb környezeti teherrel jár, mint a növényi termékek fogyasztása vagy ásványvíz fogyasztása ivóvíz helyett, stb.);
- b) a házilag termelt, feldolgozott ételmeiszerek fogyasztása, meleg és tartósított ételek házi készítése, előállítása (*anyag, energiatakarékosság: a fenntarthatóság alapvető eleme*);
- c) bio-, öko-, fair trade ételmeiszerek fogyasztása (csak valódi termékek esetén); a vásárolt ételmeiszer előkészítettsége (nagyobb előkészítettségi környezeti többlet hatás);
- d) az ételmeiszercsomagolás minősége, „környezetbarátsága” (pl. többszörös csomagolás, csomagolás anyaga, csomagolás, mint hulladék visszagyűjtethetősége, betétdíjas jellege, stb.);
- e) természetes ételmeiszerek, ételmeiszer összetevők használata (ez csak a felhasználással lépést tartóan megújuló, megújítható ételmeiszerekre igaz);
- f) a saját ételmeiszer fogyasztása - helyi termék fogyasztása - hazai (magyar) termék fogyasztása, melyet tekinthetünk *ételmeiszerfogyasztási jósági sor-*

- nak. (A szállítási igény csökkentésével, ezáltal erőforrás takarékossgal, légszennyezés megelőzéssel és további kedvező hatásokkal jár.);
- g) a megtermelt és a megvásárolt élelmiszer veszteségmentes, legkisebb veszteséggel történő felhasználása (felhasználási veszteség minimalizálása, kizárása);
- h) a keletkező „élelmiszerhulladék” hasznosítása, újbóli felhasználása. (A hagyományos parasztgazdaságok így működtek/nek).

Az időskori élelmiszerfogyasztás tényezői és jellemzői

Az élelmiszerfogyasztás tényezői általános megközelítésben ismerhetők meg, míg a jellemzők az élelmiszerfogyasztás uniós és hazai egyes sajátosságairól mutatnak képet, az időskorúakra tekintettel.

Az élelmiszerfogyasztás tényezői

Az élelmiszerfogyasztás területén – nem kis részben gazdasági okokból – végzett kutatások a magatartás közvetlen tényezőit vizsgálva a következő csoportokat állapították meg, melyek az idősekre némely esetben fokozottan jellemzők:

- biológiai tényezők, mint a fiziológiai különbségek, továbbá az érzékelés és a táplálkozás betegségei. A táplálékhoz kapcsolódó betegségek köre széles: ételmérgezés, élelmiszerallergia, intolerancia, allergia (BÓNA 1999);
- pszichológiai tényezők, melyek a tényleges élelmiszerfogyasztást, elfogadást vagy elutasítást befolyásolják (ROZIN, PELCHAT, FALLON 1986);
- szociológiai tényezők, mint a differenciálódó étkezési filozófiák, ételkészítési módszerek, valamint az erősödő közösségi kockázatesztelés. (RENN 1992). A fogyasztói differenciálódást igazolja, hogy a szakemberek az élelmiszerfogyasztás trendjeiben a piac fragmentálódását tartják a legjelentősebbnek (LEHOTA 2004, STEEKAMP1997);.
- antropológiai tényezők közé döntően a kultúra (élelmiszerkultúra) tartozik (HERSKOVITS 1948), de lényeges az értékrendszer is. Sajátos eleme a kultúrának, hogy az áruk szabad áramlásával együtt határozott jelei vannak az etnocentrikus magatartás megerősödésének, a hazai termék tudatos fogyasztásának (ILLÉS 2007). Ez azonban tekinthető politikai tényezőnek is.
- demográfiai tényezők a társadalom korszerkezetéből adódnak;
- közgazdasági tényezők, melyek közül legfontosabb a jövedelem és az ár. Az időskori jövedelem fő forrása a tb-nyugdíjrendszer, de fontos szerepe van a megtakarításnak és az örökségnek;
- politikai tényezőnek is, mely tényezők a hatalmi eredetű szabályozás, ráhatás révén befolyásolnak.

A hazai élelmiszerfogyasztás változása uniós összevetésben

Napjaink adataiból megállapítható, hogy az élelmiszergazdaságban pozitív irányú változások történtek. Az Európai Unió és Magyarország élelmiszerfogyasztását növekvő kiadás, de csökkenő jövedelemarány jellemzi (VETŐNÉ MÓZNER 2012). Amennyiben a hazai élelmiszerfogyasztás szerkezetét az Európai Unió országaihoz viszonyítjuk, akkor a bemutatott pozitív irányú trendeket el tudjuk helyezni az európai országok környezetében. A magyarországi fogyasztási szerkezet kezd felzárkózni a fejlett országokban tapasztalható szerkezethez. A megváltozott táplálkozás filozófia arra enged következtetni, hogy az általános (minden generációra kiterjedő) élelmiszer fogyasztói és vásárlási magatartás modellekben is változás áll be. Magyarország lakosságának élelmiszerfogyasztási adatait az Európai Unió átlagával összehasonlítva a következő megállapításokat tehetjük:

- megközelítőleg hasonló a hús-, a cereáliák, a cukor és a burgonyafogyasztás;
- rendkívül alacsony a halhús fogyasztása;
- jóval alacsonyabb a tejtermékfogyasztás;
- az állati zsiradék fogyasztás majdnem duplája, mint az EU-15 országok esetében;
- a gyümölcsfogyasztás alatta marad az átlagos értéknek, míg a zöldségfogyasztás tekintetében közelíti az átlagot.

A kilencvenes évekre a fejlett európai országok élelmiszerpiaca mennyiségi szempontból telítetté vált. Az élelmiszerfogyasztás általános jellemzője lett a megszűnőben lévő szezonális (SIMAI 2007). Ezt a növekvő globális kereskedelem, az áthidalhatatlan távolságok megszűnése tették lehetővé (NEMES NAGY 2009). Miközben az egyes országok fogyasztási színvonala eltér egymástól, azért megfigyelhetők közös fogyasztási szokások is, melyek alapvetően az egészséges táplálkozási irányelvek hatására és a kulturális érintkezésből fakadóan alakultak ki. Ugyanakkor minden országnak vannak különlegességei, hagyományos termékei és a tájjellegű adottságokból következő étkezési szokásai. Az étkezési kultúra az egyes vidékek alapján is eltérő lehet. ASKEGAARD és MADSEN (1995) 15 európai országra kiterjedő vizsgálatai igazolták annak lehetőségét, hogy egy adott ország régiói étkezési kultúrájukban jobban hasonlíthatnak más ország régióihoz, mint a saját ország más tartományaihoz.

Élelmiszerfogyasztási preferenciák az Európai Unióban

A 1. táblázat érdekes összefüggésekre világít rá. Az EU-15 fogyasztói számára, nemzeti hovatartozásuktól, nemüktől, koruktól, sőt gazdasági aktivitásuktól és iskolázottságuktól függetlenül is az élelmiszerekkel szembeni legfontosabb követelmény a minőség/frissesség, és csak ezt követik – az egyébként igen lényeges olyan tulajdonságok, mint az ár, az ízletesség, stb. Ebben a kontextusban az

élelmiszeripar és az ezzel összefüggő élelmiszer-kereskedelmi hálózatok számára jelentősége van, hogy

- az utóbbi években megélénkült a verseny, ezért a hosszú távú piaci érvényesülés érdekében fontos a versenyképesség javítása és a marketingtevékenység fokozása;
- a fogyasztókra jellemző az árérzékenység – a második helyen kiemelt tényező az élelmiszerekkel kapcsolatos preferenciák közül – ezért nagy körültekintést igényel a versenyképes árak kialakítása;
- a fizetőképes kereslet változására lehet számítani, ezért a fogyasztók megnyerése, elcsábítása, illetve szükségleteinek minél teljesebb kielégítése érdekében nagyon fontos a fogyasztók igényeinek és preferenciáinak feltérképezése (VÉGH 2006).

Vannak bizonyos íz-preferenciák, melyek születéstől kezdve léteznek, és azok befolyásolhatják az élelmiszerválasztást. Ezen veleszületett hajlamok ellenére az ízlelés és szaglóérék nagymértékben alkalmazkodó képes az egész élet folyamán. Így az élelmiszerpreferencia elérése valószínűleg egész életen át tartó folyamat. A 1. táblázatból viszont kitűnik, hogy gazdasági aktivitás szemszögéből a nyugdíjas csoport a legkevésbé ízletesség figyelő. Észrevehető összefüggések figyelhetők meg egyes ízléskülönbségek és élelmiszer-kedveltségi szintek között is.

A lakosság különböző csoportjainál a megváltozott életkörülmények következtében fokozatosan változik a termékek feldolgozottsági fokához, valamint kissereltségi formájához kapcsolódó igény. Az élelmiszeripari termékek feldolgozottsági fokának növelése egy fontos kritérium. Növekedését leginkább az a fogyasztói igény indokolja, hogy minél kevesebb időt kelljen az étel elkészítésével töltenie. Ehhez az igényhez alkalmazkodóan rendkívül gyorsan növekszik az ún. „kényelmi termékek” aránya a kínálatban. A fagyasztott termékek helyét egyre inkább a mélyhűtött termékek foglalják el és növekszik a kis kisserelésű, félkész-, vagy teljesen konyhakész termékek iránti igény is. A tendenciák közül kiemelhetjük azt, hogy a népesség csökkenése, elöregedése miatt egyre több az egyedülálló idős ember, akik a legegyszerűbben elkészíthető ételeket keresik. Ez az információ az élelmiszeripari vállalatok általános innovációs tevékenysége, illetve konkrét termékfejlesztési stratégiája szempontjából igen jelentős, elengedhetetlen tartozéka a hatékony marketing-stratégiának (VÉGH 2007).

A hazai időskorúak élelmiszerfogyasztásának egyes elemei

A Magyarországon élő időskorúak élelmiszerfogyasztásának meghatározója a jövedelem. 2010-ben a felső jövedelmi ötödbe tartozó nyugdíjas háztartásfőjű háztartások egy főre jutó élelmiszer-kiadása 21,3%-át tette ki az összes személyes célú kiadásainak (273 ezer Ft/fő/év), míg az alsó kvintilisben ez az arány több,

1. táblázat: Az élelmiszerekkel kapcsolatos fogyasztói preferenciák az EU-15-ben, a lakosság különböző csoportjainál ((%), 2006)

Megnevezés	Minőség/ Frissesség	Ár	Ízletesség	Egészségi szempont	Családi preferenciák	Szokás	Kényelem	Adalékanyag
A fogyasztó neme								
férfiak	71	41	44	27	25	23	13	5
nők	78	44	32	37	32	19	13	7
A fogyasztó kora								
15-34 évesek	70	42	42	29	27	23	17	6
35-54 évesek	77	42	34	33	34	20	12	7
55 év feletti	78	44	36	33	25	20	10	6
Gazd. aktivitása								
keresők	74	41	40	33	30	21	13	7
háztartásbeliek	80	42	33	33	40	20	12	6
tanulók	63	41	48	27	21	23	17	5
munkanélküliek	68	48	34	27	23	21	17	7
nyugdíjasok	78	46	34	33	22	21	10	5
Képzettség								
általános iskola	77	48	33	28	27	23	11	6
középiskola	74	40	41	33	31	20	13	6
felsőfokú képzés	74	38	38	38	28	23	16	6

Forrás: Consumers in Europe, Eurostat

mint 32%-os. A jobb módú nyugdíjasok élelmiszer-fogyasztásának mennyiségi mutatói az elmúlt években nem nőttek olyan dinamikusán, mint az alsó ötödbe

tartozóké, amiben nyilván közrejátszott az egészségesebb, minőségi élelmiszerek preferálása miatti változás (KSH 2010).

A nyugdíjas háztartások élelmiszer-kiadását főként az összkiadáson belüli viszonylag magas arány és a saját termelésű fogyasztás csökkenő üteme jellemzi. E háztartástípus további jellegzetessége – mivel háztartásaik döntő hányadában felnőttek élnek –, hogy szükségleteik mások mint a kisgyermekes családoké, illetve gyakrabban látják vendégül a már nem velük élő családtagjait. Az adott-kapott támogatások terén az aktív, fiatal háztartásokat jellemző deficit a nyugdíjasok vásárlási szokásaiban is tetten érhető: a nyugdíjasok gyermekeiket, unokáikat vásárolt, illetve házilag előállítási élelmiszerekkel támogatják, ami csökkenő tendenciát mutat, vélhetően összefüggésben a saját termelés visszaszorulásával. Erre utal, hogy fogyasztásuk magasabb, mint az aktív háztartásoké (2. táblázat). Vélhetően a nyugdíjas háztartásoknak magasabb a készletfelhalmozási rátája, még emlékezhetnek a „nehéz időkre”, úgymint a háborúk, forradalmak, hiperinfláció, kollektivizálás miatt előálló élelmiszerhiányra (VALUCH 2005).

Az élelmiszerfogyasztás változási irányai

A fiatal, a középkorú és az idős generáció közötti fogyasztásbeli különbség nem vitatott. A korosodás folyamatának univerzalizása újabb és újabb igényeket támaszt az élelmiszerekkel szemben. Az új élelmiszerek kapcsán két karakterisztikusan különböző irány bontakozott ki: a biotermékek és a dúsított élelmiszerek fogyasztása iránti érdeklődés. Első megközelítésben ezek két különböző lakossági réteget érintenek. A bioélelmiszerek fogyasztói az ökológiai gazdálkodás környezet- és egészségtudatos támogatói („hagyományosak”). A dúsított vagy funkcionális élelmiszerek fogyasztói valószínűleg elfogadják a modern élelmiszer „gyártást”, hiszen ettől várható a legintenzívebb hatás-együttes („modernekek”).

Összességében elmondható, hogy kibontakozóban van a vásárlási-fogyasztási szokások új hulláma, amely formálja a középkorúak magatartását és beépíthető az időskori fogyasztók mindennapjaiba:

- nő a természetes eredetű („bio” stb.) termékek népszerűsége;
- tovább növekszik a funkcionális élelmiszerek iránti igény;
- fokozódik az egészséges táplálkozásra való törekvés;
- a kis időráfordítással készíthető „kényelmi” termékek értékesítése bővül;
- a vásárlásra fordított idő mérséklődik, az egy helyen egy hétre való vásárlás nyer teret;
- a házon kívüli étkezés több változattal bővül.

Az élelmiszerfogyasztás jellegének változásában az önellátás foka, a jövedelem, a lakóhely, a környezettudatosság, a jövő figyelembe vétele mind fontos

2. táblázat: Az aktív és nyugdíjas háztartások egy főre jutó fogyasztása néhány fontosabb élelmiszer esetében

(a háztartásban elfogyasztott élelmiszer mennyisége; (kg), 2010)

Megnevezés	Húsfélék	Tojás	Tej	Sajt, túró	Zsiradékok	Kenyér	Cukor	Burgonya	Zöldség	Gyümölcs
Aktív háztartások	50,4	133	49,6	5,3	15,3	39,5	11,9	25,8	42,7	33,5
Nyugdíjas háztartások	69,1	214	70,9	7,0	23,8	52,6	20,5	39,2	71,0	56,0

Forrás: KSH, *A háztartások fogyasztásának színvonala és szerkezete, 2010*

tényező. A napjainkra jellemző érzékenység – különösen hazánkban – az idősök széles körének élelmiszerfogyasztására fokozottan igaz.

Fenntarthatóság és az időskorúak élelmiszerfogyasztása

Időskori fogyasztási csoportok

Az élelmiszerfogyasztás vizsgálata széles szakirodalmi háttérrel rendelkezik. Tekintettel arra, hogy az élelmiszerfogyasztás mennyiségét nézve az egyik legstabilabb piac, számtalan más módon is vizsgálhatók a fogyasztók, melyek közül két kutatás alapján a fenntarthatóság összefüggéseit villantjuk fel. Az a tény, hogy az időskorú háztartások milyen fogyasztási csoportba sorolhatók, a hiányzó fenntarthatósági kutatások hiányában nagy jelentőséggel bír, mert ebből következtethetők egyes fenntarthatósági jellemzők, és irányokat tud mutatni a további vizsgálatoknak.

A KSH Háztartási Költségvetési Felvétel (HKF) 2006. adatai alapján az időskorú háztartások (60+ éves a családfő) körében klaszteranalízissel, az átlagtól való eltérés alapján négy csoportot különített el egy közelmúltban lezajlott vizsgálat (Huszár 2008):

- élelmiszerközpontú élményorientált
- lakásközpontú egészségorientált

c) konzisztens kisfogyasztó

d) konzisztens nagyfogyasztó

Az Európai Unió 12 COICOP-főcsoport (Classification of Individual Consumption by Purpose) szerinti bontás vizsgálja a fogyasztást:

- élelmiszerek és alkoholmentes italok (élelmiszerek),
- szeszes italok, dohányárúk (élvezeti cikkek),
- ruházat és lábbeli (ruházat),
- lakásszolgáltatás, víz, villamos energia, gáz és egyéb tüzelőanyagok (lakásfenntartás),
- lakberendezés, lakásfelszerelés, rendszeres lakáskarbantartás (lakberendezés),
- egészségügy,
- közlekedés és szállítás (közlekedés),
- távközlés (hírközlés),
- szabadidő és kultúra (kultúra),
- oktatás,
- vendéglátás és szálláshely-szolgáltatás (vendéglátás),
- egyéb termékek és szolgáltatások (egyéb).

E COICOP-főcsoport alapon kapott eredmények alapján az a. és b. cso-

3. táblázat A háztartások arányai és létszáma időskori fogyasztási csoportok szerint (2006)

Fogyasztási Csoport	Háztartások (%)	Személyek (%)	A háztartások átlagos létszáma (fő)
Élelmiszer-központú élményorientált	22,3	29,2	2,27
Lakásközpontú egészségorientált	16,5	17,9	1,88
Konzisztens kisfogyasztó	54,4	41,8	1,33
Konzisztens nagyfogyasztó	6,8	11,1	2,84
ÖSSZESEN	100,0	100,0	1,74

Forrás: Huszár 2008.

port esetén a megnevezésben szereplő tételek fogyasztása kiemelkedően magas az átlaghoz képest (ételmeiszer, élmény, ami alatt élvezeti cikk értendő, illetve lakás, egészség). Különösen az élvezeti cikkek, illetve egészségügy területén kiugró a fogyasztás. Az általános fogyasztási jellemzővel rendelkező csoportok közül a kisfogyasztóknál mindenütt alacsony, elsősorban a ételmeiszer és lakásfenntartás területén, a nagyfogyasztóknál mindenütt magas, csak az oktatás területén alig több az átlagnál. (Utóbbiaknál a ruházat és a hírközlés esetén a legnagyobb az eltérés az átlagtól, de elég magas az ételmeiszerek esetén is.)

Az értékelés során lényeges az a kérdés, hogy milyen arányú az egyes típusok súlya az időséken belül. (A nagyfogyasztók tűnnek legkritikusabbnak a fenntarthatóság szempontjából.) Huszár alapján a konzisztens kisfogyasztók körébe tartozik az említett háztartásokba tartozó személyek 42%-a, ételmeiszerközpontú élményorientált 29%-uk. Mindössze 11%-uk konzisztens nagyfogyasztó, akik a nagy háztartási átlaglétszám alapján is a fiatalabb, 70 év alatti háztartásfővel rendelkező családokban élnek (3. táblázat). A Huszár-féle csoportosításból következtethetően a kisfogyasztók felelnek meg a legjobban a fenntarthatóságnak. A jórészt időskorú, kétharmad arányban nőkből álló alacsonyabb iskolázottságú, nyugdíjas csoport leginkább közsgében lakik és önellátásra rendezkedett be. A nagyfogyasztók több mint harmada Budapesten él, másik harmada megyeszékhelyen, nagycsaládban, ezért csak környezettudatos családi gondolkodás esetén várható el körükben a fenntarthatóságnak megfelelő viselkedés.

A dolgozatunk tárgya szempontjából releváns második kutatás alapját a Jelenkutató Intézet 2007. őszi, 1003 főre kiterjedő kérdőíves felmérése szolgáltatta. A vizsgálat 65-84 éves idősök gazdálkodását értékelte. Tekintettel arra, hogy a felmérés a 15 ezernél nagyobb lélekszámú településekre terjedt ki, magasabb jövedelmű idős korosztályt érintett, a tényleges helyzetnél jobb képet mutat az idősök helyzetéről.

A pénzügyi-gazdasági válság előtt jellemző három csoport volt elkülöníthető: túlélők, családtámogatók és adósok, 55, 40 és 6%-ban (DÉNES 2008.) A legutóbbi csoport a családban felvett hitelhez járul hozzá, közel olyan nehéz helyzetben van, mint a túlélők, melyek jövedelme szinte teljesen az ételmeiszerre, rezsire és egészségügyi kiadásokra fordítódik. Ételmeiszerfogyasztásra az idősök jövedelmének körülbelül 40%-a fordítódik, attól függetlenül, hogy 2006-ban a szegénységi arány a 65+ életkorúak között az országos átlag kétharmada volt: 9,4% az országos 15,9%-hoz képest (SALAMIN 2008).

Fenntarthatósági szempontú értékelés

Az említett két kutatás típusai, csoportjai az idősök differenciált struktúráját mutatják, a létfenntartási szinttől a szűk kör magas szintű fogyasztásáig. A két szélső csoportban (nagyfogyasztó és családtámogató, illetve kisfogyasztó és túlélő)

4. táblázat Jövedelmi helyzet a 65 év felettiek körében (2007)

Jövedelmi helyzet	Budapest (%)	Nyugati régió (%)	Keleti régió (%)
Anyagi segítségre szorul a megélhetéshez	4	2	4
Csak rezsire és élelemre költ	29	28	44
Olcsóbb terméket is meg tud venni	38	35	34
Nincs megélhetési gondja	27	33	15
Jövedelme minden igényét kielégíti	2	2	3
Összesen	100	100	100

Forrás: Dénes (2008) nyomán (saját szerk.)

fenntarthatósági megfelelése csak az utóbbi csoportban értékelhető egyértelműen. Az élelmiszerfogyasztás során is megjelenő takarékoság a saját élelmiszer, kisebb árú élelmiszer fogyasztás irányába viszi el az idősök jelentős részét, ami kis településeken élve egyértelműen fenntarthatóbb. A városokban már nem ennyire egyértelműen fenntarthatóságnak megfelelő élelmiszerfogyasztást mértek. A nagyfogyasztó, családtámogató csoportok a környezettudatosság függvényében felelnek meg a fenntarthatóságnak, igaz arányuk nem ismert. A biotermékek és egészségorientált élelmiszerfogyasztás inkább rájuk jellemző. Összességben a fenntarthatóságnak jobban megfelelő élelmiszerfogyasztó csoportok közül a kis-településen élők kényszer fenntarthatóságnak megfelelő élelmiszerfogyasztóknak tekinthetők. A másik póluson a környezettudatos nagyfogyasztók modern vagy tudatos fenntarthatóságnak megfelelő élelmiszerfogyasztókként azonosíthatók.

Vizsgálni kell az idősök élelmiszerfogyasztásának vonásait abból a szempontból is, hogy ki biztosítja az élelmiszert, meleg ételt az idősök számára, ami függ egészségi állapotuktól is. Az önállóság alapján az alábbi élelmiszerfogyasztási csoportok különíthetők el:

1. önmaguk ellátására képesek (önellátók);
2. nagycsaládon belül élők (nem csak idős van a családban);
3. idősök szociális étkeztetésében részesülők;
4. hosszú távon kórházi ellátásban részesülők.

A 3. és 4. csoportba tartozók számáról rendelkezésre állnak adatok, fogyasztásuk nem ismert. 2010-ben az idősök szociális étkeztetésben részesült a 60 év feletti idősök 6,4%-a. A statisztikai adatok szerint 2010-ben idősök nappali intéz-

ményében 41 612 fő kapott ellátást (KSH 2012). A hosszú távon kórházi ellátásban részesülők száma is e nagyságrendben mozog. Összességében az ilyen helyzetben élők száma nem jelentős a 60 év felettiekhez képest, így figyelmen kívül hagyható, bár étel- és táplálékfogyasztásuk lényegesen eltérő egy önálló háztartáshoz képest. (A fenntarthatóság szempontjainak érvényesítése az ellátó intézménytől függ.)

Az önellátók körében a fenntarthatóság szempontjából jelentős különbség van a saját magát étel- és táplálékkal ellátó, illetve az étkezdébe járó, illetve meleg ételt rendelő idősök között a fenntarthatóság szempontjából. A hozott, rendelt étel környezeti terhelése nagyobb, mint a saját elkészítésű étel, mert a szállítás környezeti hatásán túl, például a maradék étel mennyisége lényegesen magasabb lehet.

Összefüggnek ezzel a jövedelmi viszonyok, valamint az ehhez kapcsolódó lakóhely típusok. A magasabb jövedelmű időskorúak fogyasztása nem egyértelműen környezetterhelőbb, de főleg a fiatalabb, egészséges korosztályuk nyugatias jóléti életmód követése esetén különösen kedvezőtlen hatású lehet (autóval bevásárlóközpontban történő vásárlás, többlettutazás akciók miatt, gyakori étterem látogatás, ételrendelés, stb.) Az ilyen életmódra képes, megélhetési gondok nélkül élők aránya a közepes- és nagyvárosok lakosainak körében nem csekély, a felmérések szerint 18-35% közötti (4. táblázat). A fenntarthatóság szempontjából vizsgálva lényegi különbségek vannak a városi, különösen nagyvárosi, és a falusi, tanyai időskorúak étel- és táplálékfogyasztása között. A kisebb jövedelmű, saját kerttel rendelkező vidéki, falusi idősök lényegesen fenntarthatóbb étel- és táplálékfogyasztást képviselnek a tipikus urbánus életmódhoz képest.

Magyarországon ma igen jelentős tényező, hogy az idősök nagyobb része különösen érzékeny, az étel- és táplálékfogyasztásában is. Az érzékenységre csak részben kedvező, mert sok esetben multinacionális cégek által távoli országokból importált étel- és táplálék vásárlására ösztönöz. Kedvezőtlen az a folyamat, hogy a növekvő üzemanyagárak miatt a hétféle kertek sem inkább a saját étel- és táplálékellátást szolgálják, illetve nem alakulnak vissza ilyenekké.

Angliából indult, nálunk új jelenség a városi közösségi kertek megjelenése, melyből 4 működött Budapesten 2012. júliusában (Leonardo, Első Kis-Pesti, Grund, Lecsós). A saját gazdálkodás nagyvárosi formája a teraszokon, erkélyeken történő növénytermelés, mely kiegészítő jelentőségű. Mindezek a fenntarthatóságot sajátos színterületként szolgáló megoldások a városi életformában.

Általános jelenség, hogy az egészségtudatosság és minőségorientáltság egyre növekszik, és a szolgáltatóknak nap, mint nap szembesülniük kell az újabb kihívásokkal. A fogyasztók (időskori fogyasztók) mind több információt szereznek az egészséges életmóddal kapcsolatban, mindinkább a betegségek megelőzésére összpontosítanak, ez pedig kihat az étel- és táplálékhoz való viszonyukhoz (Keszthelyiné 2004).

Az új fogyasztási szokások közül kedvező folyamat a természetes eredetű („bio” stb.) termékek népszerűségének növekedése, az terjedő egészséges táplálkozásra való törekvés, a saját termelés fókuszba kerülése, de közel ilyen jelentőséggel bír a helyi termékek fogyasztása.

Végeredményben nagy szerepe van a környezettudatosságnak abban, hogy az idős személy mennyire a fenntartható fejlődésnek megfelelően elégíti ki ételmisszerigényét. A fenntarthatóság vizsgálatában azt is tekintetbe kell venni, hogy az időseknek más a viszonyuk a jövőhöz. Hosszabb távon egyre kevésbé terveznek, viszont az utódok - unokák - tekintetében rendkívüli áldozatkészségre képesek. Így a fenntarthatósághoz való viszonyuk ebből az irányból könnyebben erősíthető.

Összefoglalás

Az öregedés pozitív folyamat, igen jó indikátora a társadalmi-gazdasági fejlődés pillanatnyi állapotának. Az idősödő fogyasztók megváltozó életkörülményei következtében módosuló kereslet, a speciális táplálkozási igényt kielégítő termékek egyre fokozódó jelentősége végső soron a fogyasztási szerkezet megváltozását okozza. A globalizáció, a felgyorsult életvitel következtében ugyanakkor a termelő vállalatok számára már nem elegendő a piac általános ismerete, ennél sokkal fontosabb a piacot alkotó vásárlók meghatározott csoportjainak, szegmenseinek felkutatása. Az idős emberek gyorsan növekvő száma indokoltá teszi, hogy nagyobb figyelem forduljon a lakosság ezen rétegeinek specifikus szükségleteire, fogyasztására, annak hatásaira. Az időskorú fogyasztók mind több információt szereznek az egészséges életmóddal kapcsolatban, mindinkább a betegségek megelőzésére összpontosítanak. Az egészségtudatosság és minőségorientáltság egyre növekszik körükben, ez pedig kihat az élelmiszerekhez való viszonyukra.

A korosodás univerzalizációja újabb és újabb igényeket támaszt az élelmiszerekkel szemben. Az új élelmiszerek kapcsán két karakterisztikus irány van: a biotermékek, illetve a dúsított élelmiszerek fogyasztása iránti érdeklődés. Előbbiek a bioélelmiszerek fogyasztói, az ökológiai gazdálkodás környezet- és egészségtudatos támogatói („hagyományosak”). Utóbbiak a dúsított vagy funkcionális élelmiszerek fogyasztói, elfogadják a természetes élelmiszer „módosítását” („modern”).

A kibontakozó új vásárlási-fogyasztási szokások, melyek egyre jellemzőbbek az időskori fogyasztók mindennapjaira is, nem minden esetben kedvező irányok a fenntarthatóság szempontjából. A természetes, biotermékek népszerűsége, a fokozódó egészséges táplálkozásra való törekvés egyértelműen pozitív irány. Ugyanígy pozitívan értékelhető a saját termelés, annak új formái (közösségi kertek), továbbá a helyi termékek fogyasztása.

A fenntarthatóság szemszögéből nem könnyű az idősök étel- és ital-fogyasztásának értékelése. A célzott statisztikák hiánya, részben a kritériumok kidolgozatlansága nehezítik a vizsgálatokat. Fenntarthatósági kritériumok felállíthatók, az újdonság és a holisztikus megközelítés kapcsán azonban inkább megközelítő, általános értékelésre van mód. A kritériumoknak megfelelést számtalan tényező befolyásolja, mint az önellátás foka, a jövedelem, a lakóhely, a környezettudatosság. A jövőorientáltság fontos tényező a fenntarthatóság értékelésében. Az idősök étel- és ital-fogyasztásában is megjelenő árérzékenység napjainkban meghatározó szereppel bír. Az idősök (étel- és ital-fogyasztásának) utóbbi években indult és végzett kutatásai által képzett csoportok közül a fenntarthatóságnak kényszerből megfelelő (vidéki, alacsony jövedelmű) és egy tudatos étel- és ital-fogyasztó (városi, nagyvárosi magas jövedelmű, ha környezettudatos) csoport emelhető ki, mint akik a fenntartható fejlődést legjobban szolgálják/szolgálhatják étkezési szokásaikkal.

Az egyes életmódok közül egyértelműen a vidéki, falusi élet jár kisebb környezetterheléssel, az urbánus nagyfogyasztó, nem környezettudatos étel- és ital-fogyasztó életvitelt vivő idősökhöz képest. A városi, nagyvárosi életmódban a környezet-egészségtudatos gondolkodású idősök tudnak kialakítani a fenntarthatóságnak jobban megfelelő étel- és ital-fogyasztást. A kor előrehaladtával ez a lehetőség csökken, majd ellátásra szoruló idős személyként az ellátást szolgáltatató függvénye, hogy mennyire felel meg az idős élelmiszer-fogyasztása a fenntartható fejlődés elvárásainak.

Irodalomjegyzék

- ASKEGAARD, S., MADSEN, K. (1995): *An Exploratory Analysis of Food Related Preferences and Behavior in European Regions*. MAPP Working paper.
- BÓNA M. (1999): Táplálékallergiák. *Tejgazdaság*, 2., 14–22.
- BRUNDTLAND, G.H. (1987): *42/187 Report of the World Commission on Environment and Development*, UN, New York, 1987. <http://www.un.org/documents/ga/res/42/ares42-187.htm> Letöltve: 2011. szept. 1.
- DÉNES A. (2008): *Tartalék mára – idősokorúak pénzkezelési szokásai*. In: *Aktív idősokor*. Tanulmánykötet. KSH-Szociális Minisztérium, Budapest, 114–127.
- EUROSTAT (2007) *Consumers in Europe*.
- FÖLDHÁZI E. (2011): *Az osztrák és a német munkaerőpiac megnyitására várható hatása Magyarország népességének alakulására 2011–2030 között*. *Demográfia*, 4., 213–235.
- HABLICSEK L., ILLÉS S. (2005): *A népesség fejlődése és mozgása a Földön, Európában és Magyarországon*. In: Nánási Irén (szerk.): *Humánökológia*. Medicina, Budapest, 329–373.

- HERSKOVITS, M. (1948): *Man and His Works*. Knopf, New York.
- HUSZÁR Á. (2008): *Időskorú háztartások fogyasztási szerkezete*. In: Aktív időskor. Tanulmánykötet. KSH-Szociális Minisztérium, Budapest, 129–144.
- ILLÉS S. (2007): *Hungarian pensioners in the World*. Demográfia, 5., 60–74.
- ILLÉS S. (2008): *Szubjektív vélekedések a sikeres öregedéssről*. In: Grábics Á. (szerk.): Aktív időskor. KSH–SZMM, Budapest, 70–79.
- JÓZAN P., KATONA T. (2003): *Az ezredforduló népesedési viszonyai Magyarországon*. In: Lenkei G. (szerk.): Demográfia, foglalkoztatás, női munkavállalás. MeH, Budapest, 17–55.
- JÓZAN P. (2006): *A new Hungarian revolution*. Circulation, 5., 17–20.
- KESZTHELYINÉ RÉDEI M. (2004): *Az időskorú háztartások fogyasztási színvonala és szerkezete*. In: Időskorúak Magyarországon. KSH, Budapest, 144–174.
- KSH (2010): *A háztartások fogyasztásának színvonala és szerkezete, 2010*. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/haztfogyi/haztfogy10.pdf> Letöltve: 2012. szept. 14.
- KSH (2012): *Magyar Statisztikai Zsebkönyv 2011*. KSH, Budapest.
- LÁNYI A. (2010): *Miért fenntarthatatlan, ami fenntartható? A környezetbarát gazdálkodás és a közösségi vállalkozás esélyei egy aprófalvas régióban*. Tanulmány. http://beszamolo2010.jno.hu/cd/fuggelekek/2_kutatasok_eredmenyei/lanyi_orseg.pdf Letöltve: 2012. szept. 1.
- LEHOTA J. (2004): *Az élelmiszerfogyasztói magatartás hazai és nemzetközi trendjei*. Élelmiszer, Táplálkozás és Marketing, 1–2., 7–13.
- NEMES NAGY J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RENN, O. (1992): *The Social Arena Concept of Risk Debates*. In: Krimsley, S., Golding, D. (eds.): *Social Theories of Risk*. Westport, CT: Praeger, 183–205.
- ROZIN, P., PELCHAT, M.L., FALLON, A.E. (1986): *Psychological Factors Influencing Food Choice in the Food Consumer*. In: Ritson, C., Gofton, L., McKensie, J. (eds.): *The Food Consumer*. Wiley, Chichester, 85–106.
- SALAMIN P. (2008): *Nyugdíjasok szegénységi kockázata Magyarországon és az Európai Unióban*. In: Aktív időskor. Tanulmánykötet. KSH-Szociális Minisztérium, Budapest, 145–159.
- SIMAI M. (2007): *A világ a XXI. század forgatagában: útelágazások és útvesztők*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SIMONYI P. (2012): *A fenntartható fenntartható fejlődés (?) és az oktatás*. Kézirat. Megjelenés alatt.
- STEEKAMP, J. (1997): *Dinamics in Consumer Behavior with Respect to Agricultural and Food Products*. In: Proceeding of the 47 th Seminar of EAAE, Wageningen, 15–38.

- VALKOVICS E., TÓTH P. P. (eds.) (1996): *Demography of Contemporary Hungarian Society*. Columbia University Press, New York.
- VALUCH T. (2005): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest.
- VÉGH K. (2006): *Fogyasztási szövetkezet a Dunaszerdahelyi járás élelmiszerkereskedelmében*. Gazdálkodás, 20., különkiadás, 189–197.
- VÉGH K. (2007): *A szlovákiai húsipar és a vállalati stratégia vizsgálata*. PhD értekezés, NYME, Mosonmagyaróvár.
- VETŐNÉ MÓZNER Zs. (2012): *Az élelmiszer-fogyasztás környezeti hatásai és szerkezeti változásai*. Műhelytanulmány. http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/971/1/fenn2012_Mozner_Zsofia.pdf Letöltve: 2013. ápr. 14.

Simonyi Péter, doktorandusz, ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C, sapi109@gmail.com; *Végh Katalin*, tanszékvezető, Nyitrai Egyetem, nagy.katalin@centrum.sk; *Kincses Áron*, osztályvezető, Központi Statisztikai Hivatal 1023 Budapest, Keleti Károly u. 5–7., aron.kincses@ksh.hu, *Illés Sándor*, tanszékvezető egyeti docens, ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C, illes@caesar.elte.hu

Az etnikai földrajz egy narratívája és jövőbeli lehetőségei

Szentpáli Áron

Bevezetés

Nem sok olyan vitatott megítélésű tudományterület van Magyarországon, mint az etnikai földrajz. A kétes megítélés, nehéz örökség kétségtelenül összefügg a tudományterület XX. század első felében tanúsított szerepvállalásával, amikor a diszciplína eredményei politikai célokat is szolgáltak. A tudományterület megbélyegzése hibás nézőpont egyrészt azért, mert a tudományos eredmények későbbi használata nem a diszciplína hibája, másrészt a (többnyire helytálló) kritikák a jelenből nézve valójában a múlt kutatóira vonatkoznak. Ezt illette kritikával LIVINGSTONE (1992), mert a jelenből állapítja meg (prezentista szemléletmód), hogy kik tekinthetők hősnek, antihősnek.

A mai etnikai kutatások teljesen más kontextusban születnek, mint a XX. század első felében készült munkák, ezért ezeket hiba ilyen szempontból összehasonlítani, ugyanazokkal a kritikákkal illetni, mint a korábbi munkákat. Bár a kontextus megváltozott a kutatások során, a diszciplína és a politika közötti kapcsolat is közvetetté, kevésbé szorosabbá vált, a hazai tudományos munkák továbbra is alapvetően a múltból örökölt módszerekkel, szempontokkal dolgoznak.

Jelen munka az etnikai földrajz hazai és nemzetközi kutatásainak, módszereinek, tudományos besorolásának áttekintésével, a munkák (kritikai) elemzésével egy lehetőséget vázol fel a diszciplína számára a nehéz örökségtől való megszabadulásra. A tanulmány célja, hogy bemutassa, milyen kapcsolódási, adaptálási alternatívák vannak a hazai és nemzetközi kutatások között, valamint választ ke-

BOTTLIK Zs. (szerk.) (2013): *Önálló lépések a tudomány területén*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 101–113. ISBN 978-963-284-327-8

res arra, hogy milyen problémák merülhetnek fel ilyen esetben. Az etnikai földrajz tudományos eredményeit konkrét problémákhoz, a szakpolitika, a területi, települési tervezés gyakorlatához is lehetne kapcsolni, ezek elméleti lehetőségeit ismertetem munkámban.

Etnikai földrajz a hazai szakirodalomban

A kárpát-medencei etnikai kutatás és térképezés nem tekint vissza hosszú múltra. A mai értelemben vett diszciplína első – nemzetközi hírű – kutatója F. Ratzel volt. „Antropogeographie I-II” című művében elsőként vizsgálta az egyes etnikumok térbeli eloszlását, ez a szemléletmód mind a mai napig jellemzi a magyarországi etnikai kutatásokat (Kocsis 2002). Az etnikai kutatások és térképezések a hazai szakirodalomban a XIX. században jelentek meg (pl.: Szabó 1875, Keleti 1882), az elmúlt évtizedekben ismét felélénkültek a kutatások, hazánkban az etnikai földrajzot önálló tudományterületnek tekintik. A XIX. századi kutatások összefonódtak a nemzeti ébredéssel és az ország politikai törekvéseivel. Ezért kerültek előtérbe a politika (állami vezetés, nemzetiségi mozgalmak) számára fontos vizsgálati kérdések. A térképek ábrázolási módszerei (pl. felületmódszer) is inkább a politikai érdekek kiszolgálását segítették (pl.: Cholnoky 1906, Teleki 1920), mintsem a valós helyzet megjelenítését (Kocsis 1996). Bár ez utóbbira törekedett Szende (1900), Kogutowicz (1918) is. A munkák eredményei sem értékelhetők a történelmi és társadalmi kontextus figyelembe vétele nélkül.

A hazai etnikai kutatásokat a XIX. században meghatározta, hogy a kiegyezést követően a magyarság viszonylag kedvező helyzetbe került az Osztrák-Magyar Monarchián belül, a hazai politika kétségtelenül érdekelt volt a magyar identitás megerősödésében. A magyarság irányába ható asszimilációt törvényekkel is segítették (1879,¹ 1907²). A kor nacionalizmusa amellett, hogy a saját csoport fontosságát hangsúlyozta, egyben a kisebbségek törekvéseit is elnyomta, gátolta, a kutatásokra is hatott az asszimilációra való törekvés (pl.: Cholnoky 1906). Az ilyen toleranciától mentes nacionalizmus nevezhető „rossz nacionalizmusnak” (Steven Jobbitt szóbeli közlése). Keményfi (2010) megfogalmazásában a magyar földrajz magyar ügyet szolgált ebben az időszakban, a nemzeti ébredés a kárpát-medencei népek körében gyakran együtt járt az államtér és a nemzeti tér közti kapcsolat keresésével pl.: Prinz (1914), valamint az államhatárok állandóságával kapcsolatos kérdésekkel. Ez a szemléletmód a kisebbségek törekvéseire, igényeire kevésbé volt

1 1879. évi XVIII. tc. a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben

2 1907. évi XXVII. tc. a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól („Lex Apponyi”)

érzékeny (a későbbi történelmi események ismeretében), ezért a népek együttélésére egyre inkább konfliktusokkal terhelt, majd ellenséges viszony lett jellemző. Belső feszültségek, ellentétek korábban is húzódtak a régióban, de új elemként jelentkezett, hogy a kisebbségek egyre inkább elszakadásra vagy legalábbis autonómiára törekedtek (Kocsis 1996). A hazai nemzetiségpolitika erre (legalábbis a jelenből visszatekintve) nem adott megfelelő választ.

Az első világháború és az utána következő béketárgyalások alapvetően új helyzetet eredményeztek a nemzetépítési törekvések számára. Magyar részről az államtér és nemzeti tér közti kapcsolat keresése került új megvilágításba (KEMÉNYFI 2010), míg a nemzetiségi törekvések külpolitikai segítséget kaptak (Kocsis 1996). A dualizmus kori politika utóhatásaként nyilvánvaló hiányszámként jelentkezett a nemzetiségi peremterületeken végzett kutatások hiánya, a szomszédos térségek statisztikáinak, publikációinak figyelemmel kísérése (KEMÉNYFI 2010). A béketárgyaláson a magyarok és a korábbi kisebbségek delegációja is részletes kutatásokkal és ezekből készült térképekkel igyekeztek saját településterületüket kiemelni, hangsúlyozni, a többi csoport valós arányának bagatellizálásával (Kocsis 1996). A kutatások így egyértelműen politikai célokat szolgálták. A két világháború közötti munkák pedig a megszerzett területek legitimálását vagy az elcsatolt területek igazságtalanságát hirdették a statisztikai eredmények térképre vetítésével. Az eseményeket később kívülről elemző FISCHER (1991) a korszakot a „térképháború” jelzővel illette. A tudományos munkákban megjelenő kritikák a nem megfelelő statisztikai adatokat és a pontatlan ábrázolási módszerrel szerkesztett (sok esetben propagandisztikus, magyarellenese) térképeket emelték ki (Kocsis 1996). A hazai kutatók a magyar részről érkező válaszokat a valóság minél pontosabb ábrázolásaként értelmezték. Ebben a megállapításban egyrészt visszatükröződik, hogy a magyar kutatóknak kevesebb mozgástere, lehetősége volt az adatok torzítására, másrészt hiányzik az a megállapítás, hogy ezek a munkák is politikai megrendelésre készültek, kevésbé érződik a saját munkákkal szembeni önkritika. A kutatások ugyanakkor tudományos szempontból kiemelkedő eredményeket hoztak (KOGUTOWICZ 1918, TELEKI 1920, RÓNAI 1939, 1940), melyeket aktuálpolitikai célokra való felhasználásuk valamelyest beárnyékol.

Egészen a modern térinformatikai megoldások megjelenéséig nem volt pontosabb, hitelesebb ábrázolás elérhető, bár maguk a szerzők is elismerték, hogy munkáikban kisebb-nagyobb hibákat vétettek pl.: KOGUTOWICZ (1918). Ezért terjedhetett el az a szemlélet, hogy az etnikai arányokat megjelenítő térképek csak konfliktusgenerálásra alkalmasak (KEMÉNYFI 2010). A nézetet képviselők nem vették figyelembe azt, hogy az eredmények interpretálása nagyobb jelentőséggel bír. Bár jóval visszafogottabb módon, de Kocsis (1996) is hasonló kritikai észrevételeket tett a XX. század első felében készült nem magyar kutatásokkal kapcsolatban. Az észrevételek alapvetően helytállóak, nehéz úgy megújítani a

diszciplínát, hogy a korábbi kutatásokból örökölt szellemiség továbbra is tetten érhető. Pedig a tudományterület újbóli elfogadtatása a szakmai közönséggel Kocsis (1989) szerint fontos célkitűzés lenne.

A második világháború és a rendszerváltozás közötti időszakban az etnikai kutatások háttérbe szorultak, és csak a 80-as évek végén, 90-es években születtek meghatározó munkák. A diszciplína megújításában élen járt Kocsis Károly, első-sorban mezo- és makroszinten végzett munkáival, térképezéseivel. A mikroszintű kutatások elméleti háttérének megteremtésében KEMÉNYFI (2002) és TÁTRAI (2006) munkái említhetők. Módszertani szempontból BOTTLIK (2001) és FARKAS (2002) szerepe említhető, a regionális földrajz eszközeinek adaptálásával (TÁTRAI 2010). A diszciplína definiálására a megújulást követően elsőként Kocsis tett kísérletet. Orosz forrásból (Trjosnyikov által szerkesztett munkából) származó definíciót vett át, mely szerint az etnikai földrajz *„a világ, egyes országok, régiók etnikumainak (múltbeli és jelenlegi) térbeli eloszlásának sajátosságait (etnikai határait, dinamikáját, népességszámát stb.) kutatja”*. (Kocsis 2002, 313 oldal). A definícióból inkább a korábbi kutatások legitimálása és azok más kontextusban való folytatása érződik, mintsem egy alapvető újítás (a diszciplína más módon való értelmezésére FARKAS (2002, 2007) tett kísérletet, kiemelve, hogy a Trjosnyikov-féle definíció legfeljebb kiindulási alapot jelenthet egy más szemléletű meghatározás megfogalmazásához). Ezért a diszciplínát ellenző szakmai közönség továbbra is az etnikai vizsgálatok létjogosultságát vonja kétségbe, mert a kutatások lényege véleményük szerint alapvetően ugyanaz maradt, hiába változott a kontextus és az eredmények interpretálása. KEMÉNYFI (2010) kritikával illeti a hazai kutatásokat, kiemelve, hogy az etnicitás dinamikája nem jeleníthető meg, bizonyos jelenségek csak mentális síkon értelmezhetők, valamint a térképek valójában szerkesztőik álláspontját tükrözik és sajátos beszédformaként értelmezhetők. A kritikából következik, hogy az etnikai földrajz, etnicitás kérdéskörébe tartozó problémák sokrétűek, komplexek, egy részük nem térképezhető (vagy nincs értelme térképezni), és ez utóbbiak megjelenése kevésbé hangsúlyos a magyar szakirodalomban.

Az etnikai földrajz hazai értelmezéséből, kutatások jellegéből következik, hogy viszonylag objektívnek tekinthető alapegységre, adatforrásra van szükség (bár maga a tudományos elemzés nem mentesülhet a kontextustól, így a teljes objektivitást sem érheti el). A kutatás egységét az etnikumok, etnikai csoportok jelentik. A diszciplína elsődleges adatforrásait a népszámlálások jelentik, a kutatások megjelenése nem véletlenül vezethető vissza a XIX. századra, amikor is a népszámlálások egyre teljesebb körű adatokat gyűjtöttek. Az ún. gondoskodó állam számára fontossá vált, hogy az állampolgárokról minél részletesebb adatokat gyűjtsön, így az alapkutatási eredmények elsődlegesen politikai célokat szolgáltak. A népszámlálások nagy előnye, hogy önbevalláson alapulnak (külső ráhatástól mentesek). Hátrányuk, hogy bár a teljes körű felmérést célozzák, technikai

okokból azt sosem érik el. Összességében tárgyilagos kiindulási alapot jelentenek (FARKAS 2002), bár a felmérés folyamatának tárgyilagossága némely esetben vitatható. A hazai szakirodalmak többsége az önbevallás problémáját (egyes csoportok felül illetve alulreprezentáltsága), valamint a statisztika manipuláló hatását emelik ki kritikaként. Ennek mintegy enyhítésére született megoldási kísérlet a tanácsok, önkormányzatok társadalmi minősítése (Hoóz 1985), ennek a településen belüli alkalmazhatóságáról részletesen TÁTRAI (2006) ír. Bár maga a módszer elvi szempontokból bizonyos mértékig aggályosnak tekinthető, egy-egy gyakorlati szempontú cél elérésében hasznos.

Etnikai földrajz a nemzetközi szakirodalomban

A hazai etnikai földrajz (történelmi okokból) a XX. század során erősen kapcsolódott a politikához (ld. RÓNAI 1939, 1940). A diszciplína súlya a tudományos életben a politikai eseményeknek megfelelően változott. Az angolszász világban nem következtek be olyan gyökeres politikai-földrajzi változások, mint a Kárpát-medencében, ezért az etnikai földrajz tudományon belüli helyzete és a kutatások jellege is másként alakult. A társadalom etnikai jellemzői és az etnicitás strukturális elemként jelentek meg a XX. század első felében, szemben a Kárpát-medencei szituációval (Kocsis 2002). Az etnikai jellegű kutatások is inkább településföldrajzi, kultúrföldrajzi kontextusban kerülnek elő, példaként a chicagói iskola városökológiai modellje említhető, ahol az etnikai jellegű információk a népesség szegregációja kapcsán jelennek meg (Kovács 2002). A század közepén felélénkülő migrációs folyamatok révén (városszerkezeti kutatásokban feltárt asszimiláció, disszimilitás kapcsán) az etnikai kérdés is hangsúlyosabbá vált (Kocsis 2002), elsősorban a bevándorolt kisebbségek etnikai enklávéinak, városi és vidéki területeken kialakuló térbeli mintázatainak a feltárása meghatározó. Történelmi okokból a kisebbségekkel kapcsolatos fogalmak közül az akkulturáció, asszimiláció, a társadalmi olvasztótégely hatása kap hangsúlyt.

A diszciplína értelmezése is (etnicitás térbeli hatásainak vizsgálata) eltér a hazai felfogástól. Az alapvetően más hozzáállást jelzi, hogy az etnikai régiók megfogalmazás helyet is inkább a kultúrrégió kifejezés és ezek rurális illetve városi típusait különítik el. Meghatározó elemzési szempontként említhető még az etnikumok és környezetük közti kapcsolat, valamint a kulturális integráció (JORDAN-BYCHKOV ET AL. 1994). A múlt század történetét tekintve az angolszász világban az etnicitás kérdése, jelentősége egyre nagyobb hangsúlyt kapott (Kocsis 2002).

A hazai és nyugati etnikai földrajz között nemcsak a diszciplína értelmezésében, hanem a megfogalmazott kritikákban is különbség tapasztalható. A nemzet-

közi, angolszász kritikák első nagyobb csoportja a kutatási alapegység objektivitásának megkérdőjelezésére vonatkozik. Bár az etnikai csoport fogalmát hasonlóan értelmezik a kutatók, a hazai kutatók többsége az etnikum fogalmát viszonylag objektívnek feltételezi, ugyanakkor számos külföldi kutató csapdákat lát az ilyen-fajta csoportokban való gondolkodásban. STRAUSS (1959) az identitást a közös kulturális jellemzők (szimbólumok, ruha, zászló, nyelv) és az értékek átadásában értelmezi. Tehát az etnikai identitás statisztikailag nehezen megfogható, egyéni döntéssorozat eredménye és csak bizonyos jellemzőkben van konszenzus a csoporton belül. BRUBAKER (2001) kiemeli, hogy az etnikai csoportokat gyakran kívülről lehatárolt, belülről homogén, objektív entitásokként kezelik. Bár ez bizonyos jelenségek magyarázatában segít, a csoportokban gondolkodás hibája a túlzott általánosítás. Egyes szereplők egy egész csoport nevében lépnek fel (társadalmi konfliktusokban), annak ellenére, hogy maga a csoport sem egységes. Bár a csoportokban való gondolkodás problémákat vet fel, mégis használható szemléletmód, mert az egyes csoportok elkülöníthetőek egymástól (BARTH 1995). Az egyének maguk is egy-egy csoporthoz akarnak tartozni (TRIMBLE, DICKSON 2005), általában a nem stigmatizált csoportok népszerűbbek e téren (ANAGNOSTOU 2009). Továbbá a csoport is jótékony magatartást tanúsít tagjaival szemben (VAN DEN BERGHE 1981, NETTLE, DUNBAR 1997). A csoportban gondolkodás az etnicitás fogalma és az identitás választása körül bontakozik ki a szakirodalomban. A döntés egyértelműen szituatív (CHAI 2005), kontextusban értelmezendő (WEINREICH 1986), és az etnicitás akkor is hat erre a folyamatra, ha azt tudatosan nem tanítják (FISCHER 1986). A választás folyamatát számos, eltérő erővel ható tényező határozza meg (ROOT 1992, KIVISTO, NEFZGER 1993). Bár az etnikai identitásból fakadó eltérések a globalizálódó világban egyre kevésbé relevánsak, egyelőre nincs életképes alternatíva, ami a helyére léphetne (DA ROSA ET AL. 2000).

Az angolszász kritikák másik nagyobb csoportja az etnikai földrajz adatforrásaira vonatkozik. A hazai és nemzetközi kritikák közti különbség oka döntően a kutatók szemléletmódjában, a vizsgálati kérdések és a kutatók társadalmi beágyazottságában keresendő. A hazai kritikák döntően a statisztikák manipulálását (főleg a két világháború között született, határon túli magyarokat érintő kérdésekben), az adatfelvétel tárgyilagosságát (FARKAS 2002) és a vegyes házasságok, ezzel együtt a többes kötődés problémáját emelték ki. A WARF szerkesztette „Encyclopedia of Human Geography” (2006) az adatok megtevesztő jellegét helyezi előtérbe. Szintén probléma az adatok összevethetősége, mert az etnikai hovatartozás megfogalmazása főleg hosszabb időtávon más és más tartalommal bír. Továbbá fontos, hogy az adatfelvétel kisebbségi jellemzőre (anyanyelv, nemzetiség, vallás) kérdez rá. Amennyiben a vizsgált terület más-más államhoz tartozik egy időszakaszban az adatfelvétel minősége (megbízhatósága) és tartalma is jelentősen megváltozhat.

Az angolszász tudományos életben az etnikai földrajz alapvetően más utat járt be, mint a hazai tudományban, elsősorban történelmi okokból. A XX. század első felében a magyar történelem sok tekintetben hasonlóságot mutat a német történelemmel (a két világháborút megelőző politikai szövetség, a nacionalizmus erősödése). Az etnikai kutatások tudományon belüli jelentősége, majd háttérbe szorulása is ezzel áll összefüggésben. A két világháború között a német etnikai jellegű kutatások is politikai célokat szolgáltak, elsősorban a határon túli német kisebbségek kutatása vált fontossá a későbbi hódítások előkészítése érdekében (Kocsis 2002). A második világháborút követően a német etnikai kutatások háttérbe szorulása válik meghatározóvá, egyfajta óvatosság érzékelhető az etnikai dimenzióval kapcsolatban, történelmi okokból. Az etnikai jellegű kutatások a korábbi, elsősorban két világháború közti tanulmányok kritikai elemzésében jelennek meg. SCHULTZ (2011) tesz kísérletet a XX. század első felében készült német etnikai kutatások és térképezések rendszerezésére. Tanulmánya alapján a növekvő (német) etnikum térszükségletét alátámasztó munkák közül PENCK 1915-ös, WEGENER 1920-as kutatása említhető; a politikai határokon átnyúló német nép összetartozása mellett érvelő elemzések közül PARTSCH 1919-es, SCHEER 1928-as munkája emelhető ki. A térképek tudatot és nemzeti öntudatot alakító hatására példaként HAUSHOFER 1922-es tanulmánya hozható fel. Már a két világháború között megjelenik a német munkákban a békés egymás mellett élés gondolata, ehhez kapcsolható Schultz szerint Lötschert 1930-as munkája (SCHULTZ 2011). A korábbi etnikai jellegű térképezések kritikai olvasatára jó példa WARDENGA (2012) munkája.

A kutatás alapegységéhez, az adatok forrásához, az etnikai dimenzióhoz való hozzáállásban különbség tapasztalható a hazai és nemzetközi szakirodalmakban, a témát feldolgozó munkák szemléletmódja alapvetően eltérő.

Az etnikai földrajz lehetséges jövője a hazai kutatásokban

Az etnikai földrajz hazai tudománytörténeti áttekintése rávilágított arra, hogy a diszciplína a XX. században nem volt teljesen független a politikától. ASCHAUER (2009) szerint a hazai etnopolitika mindig erősen érezte a hatását a kutatásokban. Kocsis (2009) szerint a XX. század második felében az etnikai kutatások „vegyszertár politika mentesek”, ezzel szemben KEMÉNYFI (2011a, 2011b) az etnikai kutatásokat és térképezést a hatalmi beszédforma reprezentációjának tekinti. Bár mindegyik álláspont helytálló észrevételeket tartalmaz, egyben egy látszólagos elmentés is körvonalazódik belőlük. Ennek feloldása egyrészt az, hogy különbséget kell tenni a politikai megrendelésre készülő kutatások, térképek (vö. világháború béketárgyalásai) és az állami támogatásban részesülő kutatások (pl. doktori disz-

szertációk) között, lévén, hogy a tudományos kutatás és a politika közötti kapcsolat megváltozott. Bár az állam továbbra is finanszíroz bizonyos etnikai kutatásokat (pl.: KOC SIS, TÁTRAI 2012), de a munkákat nem használja fel külpolitikai vitákra, határrendezési kérdések tisztázására. Másrészt a kutatás eredményeinek interpretálása határozza meg, hogy milyen célból zajlott a vizsgálat. Az eredmények utólagos szándékos vagy szándékolatlan félremagyarázása, más célokra való felhasználása nem a kutatókat minősíti, ugyanakkor intő jel arra nézve, hogy bizonyos témákban csak körültekintően és óvatosan érdemes állításokat megfogalmazni. A diszciplína múltja kétségtől hatással van a jelen kutatásaira is, bár a két világháború közti örökségtől egyelőre nem tudott az etnikai földrajz megszabadulni.

A tudományterület megújításának egyik járható útja az angolszász etnikai földrajz vizsgálati kérdéseinek, módszereinek átvétele és a helyi viszonyokra való átalakítása lehet. Az erre való törekvések megtalálhatóak KEMÉNYFI (pl.: 2010) munkáiban. Szintén alternatívát jelenthetne a német minta, azaz a korábbi kutatások kritikai elemzése. A Kárpát-medence történelme, etnikai jellegzetességei alapvetően különböznek a német és az angolszász szituációtól. A térségen belül a magyarság sajátos helyzetéből adódik, hogy a határon túli magyar kisebbségek helyzete a viszonylag kis földrajzi távolságból illetve a mindmáig meglévő rokoni kapcsolatokból adódóan hangsúlyos kérdés marad az anyaországon belül (is). A tudománytörténeti áttekintés arra is rávilágít, hogy más-más kutatási kérdések hangsúlyosak az egyes régiókban, azaz más az etnikai földrajz megjelenése. Ennek okai az eltérő történelmi háttérben, a kutatásokban a(z) (etno)politika más-más módon való megjelenésében, az eltérő társadalmi kontextusban keresendőek. A hazai etnikai kutatásokban a múlt öröksége többé-kevésbé jelen lesz, mert egyrészt hiányozni fog az a kutatási múlt, ami lehetővé tenné más irányzatok, elemzési szempontok teljes átvételét (tekintve, hogy a második világháborút követően egészen az 1980-as évek végéig gyakorlatilag hiányoztak az etnikai földrajzi vizsgálatok). Másrészt a Kárpát-medence egyik sajátossága a határon túli kisebbségek létezése, a csoportok társadalmi jellegzetességeinek ismerete egyfelől az általános műveltség részét képezi, másfelől a társadalom egy jelentős részében igény fogalmazódik meg a csoportokkal kapcsolatos problémák feltárására, vizsgálatára.

Az etnikai földrajz a hazai kutatásokban közvetlen és/vagy közvetett módon, többé-kevésbé mindig is kötődött az etnopolitikához. Történelmi okokból a magyarság számára a határon túli magyar kisebbségek helyzete továbbra is kutatási alternatívát jelent (a frissen elfogadott alaptörvény szerint is a magyar állam felelősséget érez a határon túli magyarokért³). Az (etno)politika tehát a jövőben is kapcsolódni fog a tudományos vizsgálatokhoz, ezért ezeknek az utólagos használatában, interpretálásában szükséges más szituáció teremtése. A kutatások valószí-

3 Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.), D) cikk.

nűleg abban az esetben tudnák elhárítani a konfliktusgenerálással, a területi revízió felélesztési kísérletével kapcsolatos vélt vagy valós vádak, ha magát a kutatást más, gyakorlati szempontú problémához vagy szakpolitikához lehetne kapcsolni. A határainkon kívül eső magyar kisebbségekkel kapcsolatos etnikai kutatásokat a hazai szakpolitika határon átnyúló együttműködésre, adott esetben területfejlesztési elképzelések támogatására is felhasználhatja. Az interetnikus kapcsolatokat támogatása pedig szöges ellentétben áll a diszciplínát ért korábbi vádakkal.

A népességföldrajzi (alap)kutatásokhoz számos szakpolitika kapcsolható: népesedéspolitika, családpolitika, oktatáspolitikai, migrációs politika, foglalkoztatáspolitikai, egészségpolitika, szociálpolitika, területfejlesztési (településfejlesztési) politika, kultúrpolitika. Az etnikailag vegyes területeken ezek a kérdések etnikai dimenzióval is rendelkezhetnek, ezek mélységét a kutatások feltárhatják. Az etnikailag vegyes területek, települések kulturális sokszínűségükből előnyt kovácsolhatnak, adottságaikat pl. etnikai turizmus fejlesztésére használhatják, az etnikai dimenziót beépíthetik jövőbeli elképzeléseikbe is. A vegyes összetételű térségek alapvetően más, esetenként akár bővebb kulturális lehetőségeket tudnak hasznosítani, mint az etnikailag homogén térségek. Az etnikai kutatások ebben az esetben arra adnak választ, hogy mely térségekben érdemes egyáltalán ilyen lehetőségek kiaknázásában gondolkodni. Az etnikai kisebbségek megléte így gazdasági és politikai érdek, együttműködés alapját jelent(het)i (mind lokális szinten, mind pedig az államok között), nem pedig a konfliktus generálását, ugyanis a mikroközösségekben számos példát lehet találni, amikor a helyi érdek felülírja a (vélt vagy valós) etnikai szembenállást. A határon átnyúló együttműködések bár legtöbb esetben kerülnek az etnikai dimenziót a helyi érdekeket alapul véve ösztönzik a szereplőket a kulturális, nyelvi akadályok leküzdésére. A kutatások ebben az esetben választ adnak arra, hogy mely térségekben kell vagy érdemes erre nagyobb hangsúlyt fektetni.

A helyi kisebbségek számára is fontos a közösség pontos demográfiai helyzetének ismerete, a közösség lélekszámának előrebecslése. Ezek az eredmények abban az esetben segítik a kisebbségeket, ha az anyanyelvi oktatás célként fogalmazódik meg a helyi közösség életében (kulturális identitás megőrzése). Egy ilyen jellegű elképzelés megvalósításához tisztában kell lenni a helyi demográfiai összetétellel (érdemes-e oktatási intézményt létrehozni?), a helyi foglalkoztatottsággal, képzettséggel (lenne-e szakember az elképzelés hosszú távú fenntartásához, vagy az értelmiség inkább elvándorol a térségből, magában a migrációban tetten érhető-e az etnikai dimenzió?). Az etnikai kisebbségek ilyenkor elméletileg két állam támogatását, forrásait is igénybe vehetik (nem kizárólag gazdasági, anyagi értelemben), valamint a kisebbséghez nem tartozók is közvetett módon profitálhatnak a megvalósult elképzelésekből.

A felvázolt elméleti lehetőségeket a gyakorlatban számos jogi, adminisztratív tényező akadályozhatja. Egyes sikeres, kedvező helyzetben lévő kisebbségi

közösségek tudtak élni hasonló lehetőségekkel, de a hazai etnikai kutatók eddig nem aknázták ki az ebben rejlő lehetőségeket. Természetesen az elméleti lehetőség felvázolása még önmagában nem elegendő, a gyakorlati példák, esettanulmányok keresése és részletes elemzése a jövő feladatai közé tartozik.

Összefoglalás

Az etnikai földrajz, mint önálló diszciplína megítélése hazánkban mind a mai napig kétes. A tudományterület (és egyben az egész földrajztudomány) létjogosultságát megkérdőjelező nézetek a második világháborút követően még érthetőek voltak, figyelembe véve az akkortájt kiépülő társadalmi berendezkedést. Napjainkban azonban a diszciplína eredményei teljesen más kontextusban születnek, mint a XX. század első felében. Ezért még abban az esetben sem lennének jogosak a tudományterületet érő vádak, ha a kutatások módszertanilag nem újultak volna meg, hiszen már nem az etnikai alapon történő határrevíziót szolgálják, célozzák közvetlen vagy közvetett módon. A tudományterületet ért kritikák (ASCHAUER 2009, KEMÉNYFI 2010) azonban azt jelzik, hogy szemléletbeli változásra is szükség van a diszciplína újbóli elfogadtatásához. Ennek egyik lehetősége az angolszász világban aktuális vizsgálati kérdések, szempontok átvétele és azok hazai viszonyokra való átalakítása, illetve a német minta követése (korábbi munkák kritikai olvasata). Az eltérő történelmi, társadalmi háttér azonban ezeknek korlátozott keretet ad. Jelen tanulmány egy másfajta megközelítési mód elméleti és módszertani lehetőségeit villantja fel. A népességföldrajzi kérdések szakpolitikai alkalmazása nemcsak a nyugati kutatásoknak válhatott a javára; minden bizonnyal a hazai munkák is új lendületre kapnának. A társadalmi jellemzők etnikai dimenziójának feltárása és elemzése konkrét esettanulmányokon keresztül az etnikai földrajz elméleti eredményeinek gyakorlati jelentőséget ad. A diszciplína így egyúttal lehetőséget kap arra, hogy a múltbéli örökség negatív jellemzőitől megszabaduljon.

*Köszönet illeti a kézirat alapos áttekintéséért, építő jellegű szakmai észrevételeiért Far-
kas Györgyöt (ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék).*

Irodalomjegyzék

- ANAGNOSTOU, Y. (2009): *A critique of symbolic ethnicity*. Ethnicities, 1., 94-122.
ASCHAUER, W. (2009): *Etnikai térképezés és etnopolitika. Magyarország és a magyarok példája*. Föld és Ember, 1-2., 37-61.

- BARTH, F. (1995): *Ethnicity and The Concept of Culture*. Paper presented to the Conference 'Rethinking Culture', Harvard, <http://www.ksa.zcu.cz/podklady/tea1/Barth-Ethnicity%20and%20the%20Concept%20of%20Culture.pdf> Letöltés: 2013. márc. 3.
- BOTTLIK Zs. (2001): *Statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei az etnikai földrajzi kutatásokban*. Collegium Hungaricum Füzetek, 1.
- BRUBAKER, R. (2001): *Csoportok nélküli etnicitás*. Beszélő, 7-8., 60-66.
- CHAI, S. (2005): *Predicting Ethnic Boundaries*. European Sociological Review, 4., 375-391.
- CHOLNOKY J. (1906): *Magyarország néprajzi térképe*. Földrajzi Közlemények, 6., 230-231.
- DA ROSA, V., GOLD, G. L., LAMY, P. (2000): *Ethnicity in a Globalizing World: Borders, Boundaries, and Virtual Communities*. Paper presented at the 40th Annual Meetings of the North-eastern Anthropological Association, York College (CUNY), New York, http://www.oocities.org/gerr_gold/Ethnicityglobalw.htm Letöltés: 2013. márc. 3.
- FARKAS GY. (2002): *A nemzetiségi megoszlás térszerkezete egyes lakosságú régiókban*. PhD értekezés. ELTE TTK. Budapest.
- FARKAS GY. (2007): *Elméleti megfontolások az etnikai földrajz meghatározása kapcsán. Az etnikai térképezés megújítása: egy térinformatikai adatbázis bemutatása*. In: Bakó B., Papp R., Szarka L. (szerk.): Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Tér és terep, 5. Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet évkönyve. Balassi Kiadó, Budapest, 310-324.
- FISCHER, H. (1991): *Karten zum räumlichen Verteilung der Nationalitäten in Ungarn. Darstellungsmöglichkeiten und Grenzen ihrer Interpretation am Beispiel von ungarischen Nationalitätenkarten des 19. und 20. Jahrhunderts*. In: Hösch, E., Seewann, G. (ed.): *Aspekte ethnischer Identität*. München, 325-393.
- FISCHER, M. (1986): *Ethnicity and the Post-Modern Arts of Memory*. In: Clifford, J., Marcus, G. (ed.): *Writing Culture: The Poetics and Politics Ethnography*. University of California Press, Berkeley, 194-233.
- HOÓZ I. (1985): *A népesség nemzetiség szerinti megoszlásának tanulmányozásáról*. In: Hoóz I., Kepecs J., Klinger A.: *A Baranyában élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban*. MTA RKK – Baranya Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya. Állami Gorkij Könyvtár, Pécs-Budapest, 19-53.
- JORDAN-BYCHKOV, T., DOMOSH, M., ROWNTREE, L. (1994): *The Human Mosaic: A Thematic Introduction to Cultural Geography*. Longman, London.
- KELETI K. (1882): *A nemzetiségi viszonyok Magyarországon az 1880. évi népszámlálás alapján*. MTA Athenaeum, Budapest.
- KEMÉNYFI R. (2002): *A gömöri etnikai termozsok. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai térszerkezetének változása – különös tekintettel*

- a szlovák-magyar etnikai határ futására.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Liliom Aurum Könyvkiadó, Komárom-Dunaszerdahely.
- KEMÉNYFI R. (2010): *Földrajzi tér és etnicitás.* In: Feischmidt M. (szerk.): *Etnicitás.* Gondolat, Budapest, 99-113.
- KEMÉNYFI R. (2011a): *Nemzetiségi térképek mint a hatalmi beszédmód formái.* I. rész. *Tér és Társadalom*, 1., 63-80.
- KEMÉNYFI R. (2011b): *Nemzetiségi térképek mint a hatalmi beszédmód formái.* II. rész. *Tér és Társadalom*, 2., 69-87.
- KIVISTO, P., NEFZGER, B. (1993): *Symbolic ethnicity and American Jews: The relationship of ethnic identity to behavior and group affiliation.* *Social Science Journal*, 1., 1-12.
- KOCSIS K. (1989): *Vegyes etnikumú területek társadalmának népességföldrajzi kutatása Szlovákia és a Vajdaság példáján.* KLTE, Debrecen.
- KOCSIS K. (1996): *Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és az etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén.* *Földrajzi Közlemények*, 2-3., 167-180.
- KOCSIS K. (2002): *Etnikai földrajz.* In: Tóth J. (szerk.): *Általános társadalomföldrajz.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 313-336.
- KOCSIS K. (2009): *Gondolatok a magyar etnikai térképészetről és a politika kapcsolatáról.* *Föld és Ember*, 3-4., 39-50.
- KOCSIS K., TÁTRAI P. (szerk.) (2012): *A Kárpát-Pannon térség változó etnikai arculata.* MTA CSFK FTI, Budapest.
- KOGUTOWICZ K. (1918): *Magyarország 1:200.000 méretű néprajzi térképe.* *Földrajzi Közlemények*, 7-10., 320-326.
- KOVÁCS Z. (2002): *Népesség- és településföldrajz.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- LIVINGSTONE, D. (1992): *The Geographical Tradition: Episodes in the History of a Contested Enterprise.* Blackwell, Oxford.
- NETTLE, D., DUNBAR, R. I. M. (1997): *Social Markers and the Evolution of Reciprocal Exchange.* *Current Anthropology*, 1., 93-99.
- PRINZ GY. (1914): *Magyarország földrajza: a magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása.* Magyar Földrajzi Intézet, Budapest.
- RÓNAI A. (1939): *Új felvidéki határunk. Felvidéki 1938-as határkérdés leírása. Térképekkel.* *Földrajzi Közlemények*, 3., 190-200.
- RÓNAI A. (1940): *Erdély tájai és az új határ. Erdély 1914-1918, ill. 1920-1940 közötti gazdaságföldrajzi mérlege.* *Földrajzi Közlemények*, 4., 239-250.
- ROOT, M. P. (1992): *Back to the drawing board: Methodological issues in research on multiracial people.* In: Root, M. P. (ed.): *Racially mixed people in America.* Sage Publications, London, 181-189.
- SCHULTZ, H. D. (2011): *Suggestiv und doch war? Die Karte als Propagandamittel im Geographieunterricht der Weimarer Republik und des „Dritten Reichs“.*

- In: Daum, E., Hasse, J. (ed.): *Subjektive Kartographie – Beispiel und sozialräumliche Praxis*, Oldenburg, 145–165, <http://oops.uni-oldenburg.de/1310/1/dausub11.pdf> Letöltés: 2013. ápr. 13.
- STRAUSS, A. L. (1959): *Mirrors and masks: The search for identity*. Free Press, Glencoe, IL.
- SZABÓ J. (1875): *Utazási jegyzetek Szerbiáról*. Földrajzi Közlemények, 57–91.
- SZENDE GY. (1900): *Törzstérképek a népesség statistikájáról*. Földrajzi Közlemények, 315–319.
- TÁTRAI P. (2006): *Adalékok a települések belső etnikai térszerkezetének kutatásához*. Földrajzi Értesítő, 3–4., 273–286.
- TÁTRAI P. (2010): *Az etnikai térszerkezet változásai a történeti Szatmárban*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- TELEKI P. (1920): *Magyarország néprajzi térképe a népsűrűség alapján*. M: 1 : 1.000.000. Magyar Földrajzi Intézet Rt., Budapest.
- TRIMBLE, J. E., DICKSON, R. (2005): *Ethnic Identity*. In: Fisher, C. B., Lerner, R. M. (ed.): *Applied developmental science: An encyclopedia of research, policies, and programs*. Thousand Oaks: Sage, 415–419, http://pandora.cii.wvu.edu/trimble/research_themes/ethnicity_identity.htm Letöltés: 2013. ápr. 13.
- VAN DEN BERGHE, P. L. (1981): *The ethnic phenomenon*. Westport, CT: Praeger Publishers, <http://lesacreduprintemps19.files.wordpress.com/2012/12/the-ethnic-phenomenon-1987-by-pierre-l-van-den-berghe.pdf> Letöltés: 2013. márc. 3.
- WARDENGA, U. (2012): *Kartenrekonstruktion und Kartengebrauch im Spannungsfeld von Kartentheorie und Kartenkritik*. In: Hüttermann, A., Kirchner, P., Schuler, S., Drieling, K. (ed.): *Räumliche Orientierung*. Westermann, Braunschweig, 134–143.
- WARF, B. (ed.) (2006): *Encyclopedia of Human Geography*. Sage Publications. Thousand Oaks, London, 139–141.
- WEINREICH, P. (1986): *The operationalisation of identity theory in racial and ethnic relations*. In: Rex, J., Mason, D. (ed.): *Theories of race and ethnic relations*. Cambridge University Press, Cambridge, 299–320.

Szentpáli Áron, doktorandusz, ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C, a.szentpali@gmail.com

A térkapcsolatok értelmezési lehetőségei hálózatokon

Vida Zsófia Viktória

Bevezetés

A modern társadalomkutatásban egyre nagyobb szerepet kap a területiség. Bármely jelenség vizsgálatakor annak térbeli helyzete külön szempont lehet, mivel a helyzet, a fekvés, hatással van az adott jelenségre. E viszonyrendszer a térkapcsolatokon keresztül jól megragadható, a térparaméterek által pedig számszerűsíthető. A földrajzi kapcsolatok hálózatokon keresztül is megragadhatók, gondoljunk például a közlekedési hálózatokra, a település hálózatra vagy gazdasági együttműködések hálózataira. A hálózatok lehetőséget adnak a térkapcsolatok modellezésére, azáltal, hogy általuk a valós világ leképezhetővé válik, modellként értelmezhető.

A modellek a valóság leegyszerűsítésén alapszanak, annak lényegi elemeinek a megtartása mellett. A hálózatok meghatározása, azok legegyszerűbb modelljein, a gráfokon keresztül lehetséges, így módon a hálózatok, fogalmi alapjaikat tekintve, csúcsokból és közöttük lévő kapcsolatokból (élekből) álló rendszerek. A térkapcsolatok értelmezése emiatt a hálózatokon eltérő lehet a földrajzi külső térbeli értelmezéshez képest. A tanulmány célja, hogy bemutassa, hogy a térkapcsolatok a gráfok szintjén is értelmezhetők. Ez a gondolati szint a területi kutatásokban egy újabb értelmezési réteget teremt és a mögöttes ok-okozati tartalmak felkutatásában is segítséget jelenthet. Jelen tanulmány kísérletet tesz a térkapcsolatok hálózatokon történő értelmezésének bemutatására, valamint szakirodalmi példákon keresztül néhány alkalmazási lehetőségre is felhívja a figyelmet. Ennek megértéséhez, valamint a hálózatkutatásban nem, vagy csak kevésbé

BOTTLIK Zs. (szerk.) (2013): *Önálló lépések a tudomány területén*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 115–129. ISBN 978-963-284-327-8

járatások számára a hálózatokhoz kötődő érintett fogalmak természetesen szintén bemutatásra kerülnek.

Térkapcsolatok értelmezése

A társadalmi-gazdasági jelenségek vizsgálatakor az adott jelenség földrajzi helye, helyzete külön magyarázóerővel rendelkezhet. A területi statisztikai vizsgálatokba a területiséget a térparaméterek segítségével lehet bevonni. Jankó a térparamétereket a következőképpen fogalmazza meg: „Tágabb értelemben olyan adatok, mérőszámok, dimenziók, amelyek az egyes térelemek közötti viszony leírására szolgálnak, legyen szó külső vagy belső térről...” (JANKÓ 2005), míg a térkapcsolatokra Tagai a következő definíciót adja „Térségi szintek, területegységek, különböző konkrét terek közötti kapcsolat. Tágabb értelmezés szerint térkapcsolatnak nevezhető a kapcsolatok térbelisége, például a gazdasági ágazatok kapcsolatának területi viszonyai. Az egyes elemek (területegységek), rendszerek térkapcsolatainak elemzése fontos lehet az adott elem vagy rendszer jellemzése esetén. A térkapcsolatok jellege felfogható egyfajta fejlettségi indikátornak is, mivel megismerésük lényeges új információkkal egészíti ki az adott rendszerről a mindössze a térelemek egyszerű jellemzői alapján kialakult képet....” (TAGAI 2005, 281). Mindkét fogalom a térelemek egymáshoz való viszonyát jellemzi. Míg a térparaméterek esetében a hangsúly a hely és a helyzet (fekvés) számszerűsítésén van, annak érdekében, hogy a tér bevonható legyen a fejlettségi vizsgálatokba, addig a térkapcsolatok esetében a hangsúly a térelemek egymáshoz való viszonyán van.

A térkapcsolatok hálózatokon történő értelmezésének bemutatását megelőzően az alábbiakban a szakma legfontosabb, már jól ismert térkategóriákra vonatkozó fogalmai kerülnek áttekintésre, mint távolság, földrajzi szélesség és hosszúság, szomszédság, fekvés, centrum és határ.

A *távolság* sokféleképpen értelmezhető és mérhető. A távolság és az irány segítségével megadható a helyek egymáshoz viszonyított rendezettségi viszonya. A távolság értelmezése Fábián szerint négy tényezőtől függ „a vizsgálati egységtől (településtől, térségtől), a viszonyítási alaptól, a távolságtípustól és a területi kerettől” (FÁBIÁN 2012).

A külső (földrajzi) térben a távolság a két pont közötti legrövidebb útként definiálható. Értéke többféle módon meghatározható (euklideszi, Manhattan, Csebisev). A legegyszerűbb eset az euklideszi távolság, amely a Pitagorasz-tétel alapján számítható és a két pont közötti egyenes szakasz hosszát jelenti geometriai értelemben (lásd. NEMES NAGY 2009). Amennyiben a távolságot pontok, vonalak és poligonok között szeretnénk meghatározni, először szükséges a vonalak és poligonok egy kitüntetett pontját valamilyen szempont alapján meghatározni és

ehhez viszonyítania távolságot. Polygonok között mért távolság meghatározásakor az alábbi négy leggyakoribb esetet lehet elkülöníteni

1. a legközelebbi pontok távolsága,
2. a legtávolabbi pontok távolsága,
3. a középpontok távolsága,
4. az alakzat összes pontjának átlagos távolsága” (NEMES NAGY 2009, 221.)

Lehetőség van a geometriai távolság helyett egyéb távolság értelmezéseket is alkalmazni, pl. idő- vagy költségtávolságot, amikor A pontból B pontba való eljutás idejét vagy az utazásra fordítandó költséget vesszük alapul a távolság meghatározásakor.

A földrajzi szélesség és hosszúság is felfogható térparaméternek, a vizsgálati egységeket pl. településeket gyakran egy-egy pontként értelmezzük és a földrajzi szélesség és hosszúság koordinátaival adjuk meg azok helyzetét (NEMES NAGY 2007, FÁBIÁN 2012). A hálózatok esetében a hálózat csúcsai helyezhetők el a földrajzi térben, ha azokat a földrajzi koordinátákkal adjuk meg. Ekkor a földrajzi koordináták a hálózat szereplőinek tulajdonságaiként regisztrálhatók. Ennek segítségével megválaszolható például az a kérdés, hogy vajon a nyugaton elhelyezkedő pontok több kapcsolattal rendelkeznek-e, mint a keletiek.

A szomszédság is gyakran alkalmazott térparaméter. Legegyszerűbben a polygonok között értelmezhető, speciális távolságbeli helyzetként felfogva, amikor a két területegység között a távolság 0, illetve a két alakzatnak van közös határa. Lehetőség van különböző szomszédsági típusok meghatározására aszerint, hogy a közös határ az alakzatok között hol húzódik, erre a sakkból vett analógiákat szokás alkalmazni, úgy mint, „futár”, „vezér” vagy „bástya” szomszédság (FÁBIÁN 2012, NEMES NAGY 2009, JAKOBI, JENEY 2008). A szomszédság térben egymástól külön álló pontok közötti értelmezésére Jakobi és Jeney tanulmányukban nyolc különböző értelmezési lehetőséget adnak meg:

- a) „Dirichlet- [Thiessen-, Voronoi-] polygonok: azon térrész, melynek összes pontja közelebb esik adott referenciaponthoz, mint bármely más referenciaponthoz;
- b) r sugarú távolsággal meghatározott környezeti szomszéd: szomszédos az a pont, amely adott referenciaponttól kisebb, mint r távolságra található; i és j szomszédos, ha d_{ij} kisebb, mint r ;
- c) legközelebbi szomszéd: szomszédos az a pont, amely adott referenciaponttól a legkisebb távolságra található; i és j szomszédos, ha d_{ij} kisebb, mint bármely d_{ik} ;
- d) relatív szomszéd: i és j szomszédos, ha az i és j köré írt d_{ij} sugarú mindkét kör üres;
- e) kölcsönös legközelebbi szomszéd: i és j szomszédos, ha d_{ij} kisebb, mint bármely d_{ik} és d_{jk} ;

- f) Gabriel-szomszéd: i és j szomszédos, ha az i -re és j -re írt (i -t és j -t érintő) d_{ij} átmérőjű kör üres;
- g) minimális elágazású fa alapján meghatározott szomszéd: i és j szomszédos, ha a minimális teljes élhosszú hurokmentes gráfban közvetlen éllel összekötött;
- h) hatókör-szomszéd: i és j szomszédos, ha a legközelebbi szomszédnyi sugárú köreik minimum 2 pontban metszik egymást” (JAKOBI, JENEY 2008, 297.).

A szomszédság kitüntetett helyzetként fogható fel, a közelség miatt a térrészek között nagyobb a kölcsönhatás, jobban hatnak egymásra és gyakran hasonlóak is egymáshoz. Waldo Tobler a földrajz első „törvénye”-ként elhíresült sejtése igaznak bizonyult, eszerint „minden mindennel összefügg, de a közelebbi dolgok erősebben hatnak egymásra” (TOBLER 1970). Vizsgálata a területi kutatásokban általában a területi autokorrelációval történik.

A *fekvés*, mint térparaméter, a külső térben értelmezett helyzetet, és a térelemek egymáshoz való térbeli viszonyát jelenti, a távolsággal és az iránnyal adható meg (NEMES NAGY 2009). Megkülönböztethetünk számos speciális fekvést is, pl. centrális, periférikus, tengerparti, szárazföldi (FÁBIÁN 2012). Tagai Gergely tanulmányában a fekvés fogalmát tekinti át, amely, egy komplex sokdimenziós jelenség és a tényezői is többféle módon meghatározhatók. A fekvés jellemzőit a „...térbeli rendszer elemei közötti viszonyrendszer határozza meg...” (TAGAI 2012), amely

1. táblázat: A társadalmi-gazdasági térben értelmezett fekvés dimenziói

Viszonyítási alap		A fekvés tényezője
Adott rendszer egészéhez viszonyított helyzet		Földrajzi elhelyezkedés, elérhetőség
Adott rendszer kitüntetett eleméhez viszonyított helyzet	Viszonyítás az adott rendszer szempontjából kitüntetett elemhez	Centrumok elérhetősége
	Viszonyítás az adott térelem szempontjából kitüntetett ponthoz	Szomszédsági hatás szerepe
Helyzetrelációk kombinációja		Határok és határmentiség kérdése

Helyi adottságokban lecsapódó helyzeti jellemzők

Forrás: Tagai 2012

alapján azt, négy fő tényező mentén csoportosítja aszerint, hogy mely szempontrendszer képezi a viszonyítás alapját (1. táblázat).

A földrajzi elhelyezkedés, elérhetőség, a földrajzi koordináták megadásán túl az egész rendszerben elhelyezkedő pontok alakzatára is utalhat pl. települések sűrűsége, elérhetősége. Az 1. táblázatban szereplő négy tényező közül a centrumok és a határok jelentéséről nem esett még szó.

A *centrum* kitüntetett pontként értelmezhető a térben, legegyszerűbb értelmezésekor a könnyű elérhetőséget foglalja magában, ilyenkor a külső földrajzi térben a közeli távolságot jelenti (legyen az akár földrajzi-, idő- vagy költségtávolság), amely az egész rendszerre vonatkozólag központi helyzetben nyilvánul meg. A földrajzi centrumokkal gyakran nem esnek egybe a belső térben értelmezhető fejlettségi (gazdasági) és hatalmi (társadalmi) centrumok (NEMES NAGY 2009, TAGAI 2012, LŐCSEI, SZALKAI 2008).

A *határ* fogalom a hétköznapi értelemben használva általában az elválasztó elemen van a hangsúly, azonban a határ fogalmának legalább további három szerepe lehet. Nemes Nagy szerint a határ fogalom négy jelentés tartalma az elválasztás, az összekapcsolás, az ütközés és a szűrés (NEMES NAGY 2009).

Térkapcsolatok értelmezése hálózatokon

A következőkben az eddig tárgyalt fogalmak hálózatokon történő értelmezési lehetőségeit tekintjük át. A hálózatok értelmezése legegyszerűbb modelljeiken, a gráfokon keresztül történhet. A térkapcsolatok ilyen leegyszerűsítése végett a térkategóriák értelmezése a hálózatokon sok esetben módosulnak. Mindehhez áttekintésre került a hálózatokra jellemző tulajdonságok és azok leírását segítő módszerek irodalmának egy része. E tapasztalatok alapján rendszerezésre kerülnek az alapvető hálózatos fogalmak aszerint, hogy azok a különböző térkategóriák esetében hogyan értelmezhetők. A tanulmányban a hálózattudomány és a regionális tudomány nyelvhasználatának egymással való megfeleltetésére teszünk kísérletet.

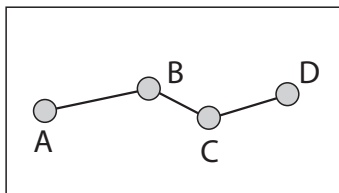
Hálózattudomány kezdetben csupán néhány tudományterülethez kötődött: elméleti megalapozásának a matematikán belül a gráfelmélet tekinthető. Maga a gráfelmélet gyökerei Euler (1736) és a Königsbergi hidak problémájához kötődik, valamint König nevéhez, aki az első átfogó hálózat topológiai munkáját 1936-ban jelentette meg (CHORLEY, HAGETT 1969). A legfőbb elméleti alapjait a hálózattudománynak a matematika és a fizika teremtetten meg, és a mai napig az új elméleti felfedezések e tudományterületekhez köthetőek leginkább. A szociológusok szintén régóta foglalkoznak a témával, gyökerei a XIX. századra nyúlnak vissza. A szociológián belül, kiinduló alpnak a kisebb csoportokon belüli kapcsolatok-

kal foglalkozó tudományterületet, a szociometriát tekintik, valamint a Jacob Levy Moreno nevéhez kötődő 1930-as években megalkotott szociogramot (NEWMAN, 2003). A szociogram a vizsgált személyeket csúcsokkal a köztük lévő kapcsolatokat pedig vonalakkal ábrázolja. Később más tudományágak is megismerték a hálózattudományt, és saját ágazatukhoz köthető tudásukkal kiegészítve ma már egyre több tudományterület foglalkozik hálózattudománnyal, például a biológia, az orvostudomány, a közgazdaságtan, az informatika vagy a bölcsészettudomány.

A hálózaton belül a *távolság* tetszőleges két csúcs között, az azokat összekötő úttal, a kapcsolati lépések számával jellemezhető. Az 1. ábrán A és D csúcs hálózaton értelmezett távolsága 3 lépés. A hálózatok jó részének az elemei a fizikai térben rögzítettek (lásd pl. közlekedési hálózatok, elektromos hálózatok). A fizikai és a hálózati topológiai távolság tehát különbözik. Ha egy hálózat elemeit rögzítjük a fizikai térben, a rögzítés tényétől a hálózat szomszédsági relációi nem változnak meg, a csúcsok sorrendje változatlan marad, de az egyes csúcsokat összekötő utak hossza eltérő attól függően, hogy azt hálózatban (lépések száma) vagy földrajzi térben (euklideszi távolság) értelmezzük. Amennyiben A, B, C, D csúcsok települések és a köztük lévő kapcsolat a vasúthálózat, akkor a fizikai távolság köztük például az euklideszi távolság alapján km-ben kifejezhető. A hálózati topológiában viszont A és B pont valamint B és C pont egyformán 1 lépés távolságra vannak egymástól. A valós térben a hálózat kiépítésének, üzemeltetésének költségei a távolság függvényében változnak. Ennek kifejezésére az élek súlyozásával van mód. Ilyenkor az élek egy szám értéket kapnak aszerint, hogy a két csúcs között milyen erős kapcsolatot szeretnénk kifejezni. Ezeket a hálózatokat ún. súlyozott hálózatoknak nevezzük (részletesebben lásd. NEWMAN 2003).

Az *irány* a hálózatokban korlátozott formában jelenik csupán meg. Két csúcsot összekötő él lehet A-ból B-be irányuló, B-ből A-ba mutató és oda-vissza irányuló ún. reciprok kapcsolat. Irányítatlan hálózatok esetében reciprok kapcsolatnak tekintjük a hálózat összes kapcsolatát. Az 1. ábrán például egy irányítatlan hálózat látható. Az ilyen hálózatok kapcsolatmátrixban történő megadása szimmetrikus mátrix formájában jelenik meg. A kapcsolat mátrix sorai és oszlopaiban a hálózat csúcsai szerepelnek ugyan abban a sorrendben. Ha a két csúcs között

1. ábra: Irányítatlan hálózat

Forrás: saját szerkesztés

van kapcsolat a mátrixban 1 szerepel, ellenkező esetben 0. A hálózatokat leíró kapcsolatmátrix tulajdonképpen megegyezik a területi kutatásokban használt szomszédságimátrixal csak itt a csúcsok szomszédai kerülnek megadásra. Például az 1. ábrán látható hálózat a 2. táblázat kapcsolatmátrixával írható le. Lehetőség van a kapcsolatok súlyozására is (súlyozott hálózatok) ekkor a kapcsolat mátrixban 1-től eltérő számok szerepelnek. Minél nagyobb szám található két csúc között annál szorosabb kapcsolatot lehet feltételezni.

A *helyzet* értelmezhető a hálózatokon is. A hálózatok tulajdonképpen a csúcsok egymás közötti kapcsolatai által adhatók meg. A hálózatokat általában kapcsolat mátrix vagy él-lista formájában lehet meghatározni, de lehetőség van a gráfként történő vizualizációra is. A kapcsolatok él-lista formában történő megadása egyszerűen a kapcsolatok felsorolását jelenti, pl. az 1. ábrán szereplő hálózat a következőképpen adható meg: AB, BC, CD.

Az egyes csúcsok helyzetét a csúcs és a többi csúcs közötti kapcsolatok határozzák meg, azaz a csúcsok egymáshoz viszonyított helyzete a fontos. A hálózatok esetében a legkisebb elemi egység a csúcs. A hálózatok egymásba ágyazottak, azaz egy csúcs egy hálózati szinten elemi egység, de egy alacsonyabb hálózati szinten egy-egy ilyen csúcs egy egész hálózatot jelent pl. település hálózat egy szinttel lejjebb település lakóinak kapcsolathálózata (CSERMELY 2005).

Míg a külső térben a helyzetet általában két paraméter, a távolság és irány alapján határozzuk meg leggyakrabban, addig a hálózatok esetében a csúcsok közötti kapcsolatok léte vagy nem léte és a szomszédság a meghatározó. A globális és lokális helyzet a hálózatok esetében is ugyanúgy értelmezhető: globális szintnek az egész hálózat tekinthető, míg egy kiemelt csúcs és annak kapcsolatai, azaz a csúcs ego hálózata a lokális szint.

A hálózatkutatás a hálózati *szomszédság* vizsgálatához a topologikus távolság (lépések száma) fogalmát veszi igénybe. Egy csúcs (elsőfokú) szomszédai a tőle egy lépés távolságra levő csúcsok. Jakobi és Jeney által elkülönített szomszédság

2. táblázat: Kapcsolat mátrix irányítatlan hálózaton

	A	B	C	D
A	0	1	0	0
B	1	0	1	0
C	0	1	0	1
D	0	0	1	0

Forrás: saját szerkesztés

értelmezések közül a minimális elágazású fa alapján meghatározott szomszédság értelmezhető a hálózatokon. Meg lehet különböztetni első rendű, másod és harmadrendű szomszédságot is. Természetesen egy csúcs két egyformán egy lépés távolságra levő szomszédal fennálló kapcsolata nem feltétlenül egyezik meg. Lehetőség van az élek súlyozására is valamilyen szempont szerint. A hálózati szomszédság sajátosságaira jó példa a kapcsolati vagy baráti hálózatok esete, ahol egy csúcsot kiemelve és megvizsgálva annak szomszédsági viszonyait (ego-hálóját) az egyformán egy lépés távolságra (közvetlen szomszédságban) lévő barátok nem egyforma erősségű kapcsolatok lesznek. Ennek egyik oka lehet, hogy a barátok nem egyforma távolságra laknak egymástól és így a kapcsolat tartásához eltérő nagyságú energia szükséges. A távolság növekedésével nő a kapcsolat fenntartásához szükséges energia, legyen az akár utazási idő vagy utazási költség (idő- vagy költségtávolság). Telefonhívások esetében ez a telefonhívás költségében jelentkezik. Ez azt jelenti, hogy a külső teret leíró hálózat a külső valós térnek egy leegyszerűsített képe. A fizikai térben lévő távolság érzékeltetésére pl. az él súlyok kapcsán van lehetőség.

További információkkal szolgál az irányított hálózatok esetében az ún. presztízs fogalma. A presztízs meghatározására alkalmas a fok-presztízs (degree prestige), szomszédsági presztízs (proximity prestige) és a rangpresztízs is. A fok-presztízs, egyenlő az adott csúcs befokával, azaz a felé irányuló kapcsolatok számával. A mutató normálható a csúcs elvileg lehetséges maximális kapcsolatainak számával, így az index felső korlátja 1 lesz, ami abban az esetben áll fenn, ha kapcsolati háló minden szereplőjéből mutat kapcsolat az adott csúcs felé. A szomszédsági presztízs megmutatja, hogy az adott csúcshoz, milyen közel vannak más szereplők. A mutató a kiválasztott csúcs és a felé mutató kapcsolatok távolságának összege és a kiválasztott csúcsot közvetlenül vagy közvetve elérő csúcsok számának a hányadosa. Irányított gráfok esetében a távolság két csúcs között különböző lehet attól függően, hogy A-ból B-be vagy B-ből A-ba számoljuk a lépések számát. A mutató nevezőjében csak azon szereplők száma jelenik meg, amelyek elérik a kiválasztott csúcsot, ezért ez tekinthető az adott csúcs befolyási körének (influence domain). A rang presztízs értéke függ attól is, hogy az adott szereplőt választó szereplők milyen tulajdonságokkal rendelkeznek, ha magas presztízzsel rendelkező szereplők választják főképp az adott szereplőt, akkor presztízse magasabb lesz (Kürtösi 2004). A magasabb fok-presztízzsel rendelkező csúcsok a hálózat többi tagjára nagyobb hatással bírnak, akár befolyásolni tudják őket. Ha egy javaslatot például szeretnénk elfogadtatni egy közösségben érdemes e szereplőket megnyerni először.

Szomszédság, közelség, hasonlóság fogalmak sokszor hasonló kontextusban jelennek meg, de ugyanakkor más jelentést kapnak a vizsgált terület jellegétől függően. A szomszédok hasonlóságát a különböző területeken más-más muta-

tóval vizsgálják. A hálózat elemzése során beszélhetünk fokszám-korrelációról, amikor a szomszédok fokszámaikat korreláltatjuk egymással, területegységek esetében területi autokorrelációval, társadalmi csoportoknál szegregációs indexel vizsgálható a kérdéskör. A fokszám-korreláció a hálózat egy csúcsának fokszáma és a szomszédjainak fokszáma között számított korreláció. Ha a szomszédok fokszámai korrelálnak egymással asszortatív-, ellenkezős esetben diszasszortatív hálózatokról beszélhetünk. A mutató megmutatja, hogy a hálózatban a hasonló fokszámmal rendelkező csúcsok szomszédjai-e egymásnak, azaz egy magas fokszámmal rendelkező csúcsnak a szomszédjai magas fokszámmal rendelkeznek-e vagy sem (BENEDEK, LUBLÓY, SZENES 2007). A szociológusok körében ismert és gyakran emlegetett fogalom a homofília, mely fogalom a hasonló csoporthoz tartozók közötti kapcsolati preferenciát jelöli (ANGELUSZ, TARDOS 2009), azaz a hasonló hasonlót vonz.

A szomszédok közel vannak egymáshoz és hatással, befolyással is lehetnek egymásra. Nicholas Christakis és James Fowler könyvében érdekes tétel a három lépés hatótávolság, mely azt jelenti, hogy a hálózatokon belül egy csúcs a tőle maximum három lépés távolságra levő csúcsra van még hatással. Vajon miért csak három lépésig befolyásolják egymást a szomszédok? A szerzők három magyarázattal szolgálnak: a természetes lecsengésen, a hálózat instabilitásán alapuló és az evolúciós magyarázattal. A természetes lecsengésen alapuló magyarázat szerint, minden egyes csúcsnál az információátadás torzul így sok lépést követően a kapott információk nem lesznek pontosak. A hálózat instabilitásán alapuló magyarázat az okot abban jelöli meg, hogy a hálózatok folyamatosan dinamikusan változnak, a hálózatban kapcsolatok jönnek létre és szűnnek meg. Három lépés távolságra levő csúcsok esetében a kapcsolat megszakad, ha a három csúcs között levő bármelyik kapcsolat megszakad. Ennek ellent mond, az, hogy a társadalmi hálózatok skálafüggetlenek és így magas a hibatűrésük, valamint jellemzően magas a kapcsolatok átfedése, ezáltal egy összeköttetés megszakadása esetén másik kapcsolat veheti át az összekötő szerepét (részletesebben lásd. ALBERT, JEONG, BARABÁSI 2000, BARABÁSI 2003, NEWMAN 2003). Az evolúciós előnyön alapuló magyarázat szerint az emberek, olyan feltehetően kisebb társadalmi csoportokban éltek, ahol befolyásukat három lépésnél távolabbra nem tudták kiterjeszteni. Ha a társadalmunkban minden embert csupán hat lépés távolság és három lépés hatótávolság választ el, akkor elmondható, hogy mindenki a Föld lakóinak felét képes befolyásolni (CHRISTAKIS, FOWLER 2010).

A *centrum-periféria* duál a hálózatok esetén is meghatározható. A hálózatok vizualizációját segítő Netdraw szoftver, a hálózat csúcsainak elhelyezésekor összekapcsolja az elhelyezkedést (ábrán való helyzet), és a kapcsolatokkal rendelkezést. Aki több kapcsolattal rendelkezik feltehetőleg centrumnak tekinthető. A szoftver a több kapcsolattal (magasabb fokszám centralitással) rendelkező csúcsokat

helyezi az ábra közepére és a hálózat külső részén jeleníti meg a periférikusabb helyzetű kevesebb kapcsolattal rendelkező csúcsokat. Az izolált csúcsok nem tekinthetők perifériának.

A centrum és periféria lehatárolása a hálózatokban leggyakrabban a hálózat topológiája, struktúrája alapján történik, a kapcsolatok száma (fokszám) alapján, és több hálózati szinten is értelmezhető (mikro-, mezo-, és makroszint). Mikroszinten a hálózat szereplői közötti kapcsolatok a lényegesek a szereplők szempontjából. Minél kisebb egy csúcs centralitás mutatója annál inkább periférius helyzetűnek tekinthető. Egy csúcs tényleges kapcsolatainak (az adott csúcs fokszámának) és az elméletileg lehetséges kapcsolatoknak $[n*(n-1)/2]$ a hányadosa a központiség, illetve a centralitás (FREEMAN 1979). Amennyiben a centralitást az egész hálózatra vonatkoztatjuk, akkor a hálózat centralizáltságáról beszélhetünk. Többféle centralitás mutató is létezik pl. a Freemann-fokszám (degree), a közelség (closeness)-, közteség (betweenness) centralitás (lásd. részletesebben WASSERMAN, FAUST 1994). A közép szinten a diadikus viszonyok, azaz két csúcs közötti viszonyok a lényegesek. A hálózat sűrűség mutatói alapján határozzák meg a sűrű centrumot és a ritka perifériát. Makroszinten az egész hálózat kerül vizsgálatra, és a hálózat összefüggősége (connectivity) határozza meg a centrum-periféria relációt (BOGATTI, EVERETT 1999). A centrum-periféria duál hierarchiát is kifejezhet (társadalmi jelentéstartalom). A hierarchikus hálózatok rendszerint magas centralitás mutatókkal rendelkeznek. A hálózat rendelkezik egy sűrű egymás között sok kapcsolattal rendelkező maggal, melyek a perifériával is kapcsolatban állnak, azonban a periférius viszonyú csúcsok között ritka, illetve nincs kapcsolat. Ez a blokk modell (blockmodelling) módszer segítségével jó meghatározható (DOREIAN, BATAGELJ, FERLIGOJ 2004). A módszer a szomszédsági mátrix „átrendezésén” permutálhatóságán alapul, miközben a kapcsolatok a csúcsok között változatlanok maradnak, és kialakul egy kép, ami alapján meghatározható, hogy az adott hálózatban jelen van-e a centrum-periféria reláció.

A *határ* fogalma a hálózatok esetében a csoportok, elkülönítésekor válik érzékelhetővé, amikor általában a hálózat egyes moduljai közötti átjárhatóság lehetőségei csökkennek. A hálózaton belül modulnak tekinthető a hálózat elemeinek egy csoportja, amennyiben azok egymás között szoros kapcsolódást mutatnak mind szerkezetileg, mind funkcionálisan és a hálózat többi elemével, kevesebb kapcsolattal rendelkeznek, így azoktól viszonylag elkülönülnek (CSERMELY 2005). A különféle csoportlehatárolási módszereket a hálózat kutatásban együttesen „community detection” elnevezéssel szokták emlegetni és számos konkrét algoritmus segítségével történhet a csoportok meghatározása. Általában egy adott hálózatra különböző módszerrel meghatározott csoportok konkrét elemei csak többségében fedik egymást néhány elem esetében, azonban eltérés van. Ezek az elemek tekinthetők a csoportok közötti „határzónának”, mivel e csúcsok az adott

csoporthoz is sorolhatók, de más csoporthoz is kötődnek. A csoportokon belül mivel sok kapcsolat található az információ áramlása gyorsan végbemehet. A csoportokat összekötő, azokhoz csupán néhány kapcsolattal kötődő elemek ugyan lelassítják – a csekély kapcsolatszám miatt – az információáramlását, azonban kapcsolatot teremtenek az egymással sűrűn összekötött modulok között. Emiatt e hálózati csúcsokat ún. híd szereplőknek nevezik (CSERMELY 2005). Az 2. ábrán is ez látható, például az A csúcs kapcsolatot teremt a kettes hármas és négyes modul között. Így módon a csoportok között átvitt értelemben megjelenik a határ, hiszen, ha pl. az információ áramlás csupán egy, vagy néhány élre korlátozódik akkor ezeken keresztül az információ lassabban tud csak áramolni (lassabban jut el sok csúcshoz), tehát a határ elválasztó, szűrő, frontier, illetve összekötő jelentés-tartalma a hálózatok esetében is megjelenik (NEMES NAGY 2009).

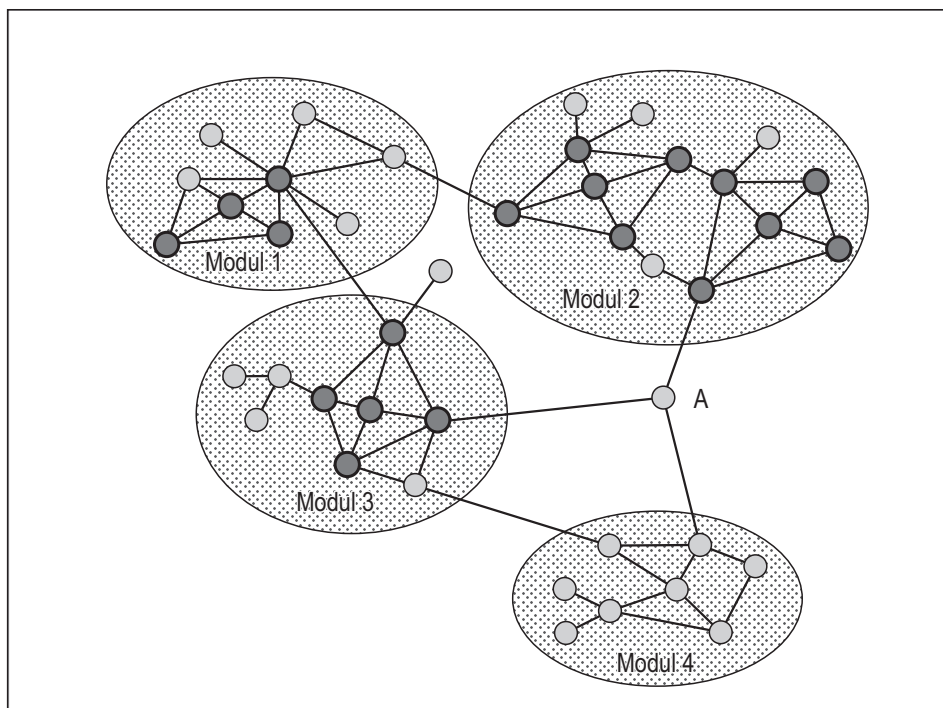
A hálózatok térkapcsolati viszonyaira vonatkozó néhány társadalom földrajzi példa a szakirodalomból

A társadalomföldrajzon belül a hálózatelemzési módszerek legnagyobb része a közlekedésföldrajz problémakörének vizsgálatára irányul. A választott néhány példa az elérhetőség témakörével foglalkozik. Két kérdéscsoport különíthető el ezen belül. Egyik problémakör meglévő közlekedési hálózat elérhetőségi viszonyainak a vizsgálata (TÓTH, KINCSES 2007), a másik a hálózat elérhetőségi optimalizálását célozza a jövőbeli közúti infrastruktúra tervezésekor (SZALKAI 2004, FLEISCHER 2003). Utóbbi nem egy konkrét esetet vizsgál meg, hanem általában járja körül a kérdéskört (VIDA 2011).

Tóth és Kincses a vizsgált problémakörön belül az elérhetőségi viszonyok feltárására és azok fejlettséggel történő összefüggésére fókuszál. Vizsgálataikban térinformatikai, hálózatelemzési, gráfelméleti közelítési módot és, területi statisztikai módszereket is alkalmaznak (TÓTH, KINCSES 2007). A vizsgálatban a hálózatelemzés csupán mintegy eszköz jelenik meg az elérhetőségek definiálásaként. A régiókat, mint gráf értelmezik, ahol a gráf csúcsai a régió központok, az élek pedig a kapott elérhetőségi idők Európa közúthálózata mentén. E szemléleti mód segítségével olyan kérdésekre is választ lehet kapni, mint a gráf átmérője, ami a legrovidebb utak átlaga. A gráf meghatározását követően korrelációs mátrix segítségével vizsgálták a fejlettség kifejezésére alkalmas statisztikai mutatók és az aggregált elérhetőségi potenciál értékek közötti kapcsolatokat. Legszorosabb volt az összefüggés az elérhetőség és a high-tech technikát valamint a közepesen magas technikát képviselő feldolgozó iparban foglalkoztatottak aránya között.

Szalkai az infrastrukturális hálózatokat veszi górcső alá, melyeket gráfelméleti és térinformatikai, hálózatelemzési módszerekkel vizsgál, és az elérhetőségi

2. ábra: A modularitás sematikus példája irányítatlan hálózatokon

Forrás: Rollié, Mangold, Sundmacher 2012, 11. alapján saját szerkesztés

viszonyokat térképezi fel (SZALKAI 2004). Bemutatja Magyarország és Románia közúthálózati térszerkezetét, elérhetőségi viszonyait, továbbá modellezi a jövőbeli úthálózat fejlesztés elérhetőség terén várható hatásait. Az úthálózatot gráfként kezeli, ahol a települések a csúcsok, az élek pedig a közöttük lévő utak, vagy légvonalbeli távolságok. A tanulmány második gondolati egységében a hálózati modellezésre láthatunk példát, amikor a szerző Budapest és Bukarest időbeli távolságait ábrázolja izovonalas térképen, továbbá a két főváros közötti geometriai és közúti távolság határ is felvázolásra kerül.

Fleischer az elérhetőség kérdéskörét nem egy konkrét empirián keresztül, hanem általánosságban mutatja be (FLEISCHER 2003). Megismerhetünk néhány hálózat-értékelési módszert, melyek alkalmasak a különböző hálózati mintázatok osztályozására. A szerző ehhez különböző mutatószámokat alkalmaz (pl. gamma index: aktuális élek száma/összes lehetséges élek száma; béta index: aktuális élek száma/aktuális csomópontok száma). A módszerek gyakorlatban jól alkalmazhatóak a tervezett hálózatok hatékonyságának összehasonlítására is, ha az egész hálózat hosszának függvényében ábrázoljuk a csúcsok közötti átlagos távolságot.

Összefoglalás

A tanulmányban áttekintésre kerültek a már jól ismert térkategóriák, majd ezt követően e fogalmak hálózatokon történő értelmezése került kifejtésre. A 3. táblázat tartalmazza ezek összefoglalását, a térkategóriák értelmezési lehetőségeit a hálózatokon és a hálózatelemzési módszereket, módszercsoportokat, amivel ezek leírhatók. Végül az elérhetőség témakörébe tartozó néhány szakirodalmi példa bemutatása történt meg.

3. táblázat: Térkategóriák értelmezése hálózatokon

Térkategória	Értelmezés	Meghatározásának módszere
távolság	két csúc között megtett út alapján az érintett élek száma, azaz a lépések száma	úthossz, legrövidebb átlagos úthossz
irány	irányított hálózatok esetében 3 féle lehetőség létezhet két csúc között. A csúcsból B-be, B-ből A-ba és a két csúc között oda-vissza mutató kapcsolat	kapcsolatmátrix, gráf
szomszédság	egy lépés távolságra levő, közvetlen élen elérhető csúcsok, minimális elágazású fa alapján meghatározott szomszéd	kapcsolatmátrix, gráf
centrum	magas centralitás mutatókkal rendelkező csúcsok, magasabb sűrűséggel rendelkező csoportok a hálózaton belül	centralitás-, sűrűség mutatók, blokkmodell-elemzés, gráf
periféria	alacsony centralitás mutatókkal rendelkező csúcsok, alacsonyabb sűrűséggel rendelkező csoportok a hálózaton belül	centralitás-, sűrűség mutatók, blokkmodell-elemzés, gráf
határ	csoportokat összekötő híd szereplők	community detection, gráf

Forrás: saját szerkesztés

Bizonyítást nyert, hogy a hálózattudomány is képes értelmezni a térkapcsolatokat. Természetesen néhány fogalom értelmezési lehetősége szűkösebb vagy eltérő a hálózatok esetében, mivel a hálózatok már eleve a világ, illetve a térkapcsolatok leképezéséből kerülnek meghatározásra egy-egy vizsgálat során.

Irodalomjegyzék

- ALBERT, R., JEONG, H., BARABÁSI, A. L. (2000): *Error and attack tolerance of complex networks*. Nature, 406., 378–382.
- ANGELUSZ R., TARDOS R. (2009): *A kapcsolathálózati szemlélet a társadalom- és politikatudományban*. Politikatudományi Szemle, XVIII/2. 29–57.
- BARABÁSI, A. L. (2003): *Behálózva. A hálózatok új tudománya*. Magyar Könyvklub, Budapest
- BENEDEK G., LUBLÓY Á., SZENES M. (2007): *A hálózatelmélet banki alkalmazása*. Közgazdasági Szemle, LIV., 682–702.
- BORGATTI, S. P., EVERETT, M. G. (1999): *Models of core/periphery structures*. Social Networks, 21., 375–395
- CHORLEY, R. J., HAGGETT, P. (1969): *Network Analysis in Geography*. Edward Arnold, London
- CHRISTAKIS, N. A., FOWLER, J. H. (2010): *Kapcsolatok hálójában – Mire képesek a közösségi hálózatok, és hogyan alakítják sorsunkat?* Typotex, Budapest
- CSERMEY P. (2005): *A rejtett hálózatok ereje*. Vince kiadó, Budapest
- DOREIAN, P., BATAGELJ, V., FERLIGOJ, A. (2004): *Generalized blockmodeling of two-mode network data*. Social Networks, 26., 29–53.
- FÁBIÁN Zs. (2012): *A térparaméterek értelmezése és szerepük a területi kutatásokban*. Területi Statisztika, 15., 177–215.
- FLEICHER T. (2003): *Hálózatok, hálózati szintek és a hálózat által kiszolgált szintek megkülönböztetése. Módszertani áttekintés egy új elemzési szempont érvényre juttatásához*. MTA világgazdasági Kutatóintézet Budapest http://www.vki.hu/~tfleisch/PDF/pdf03/haver-HALOZAT_031125.pdf Letöltés: 2011. febr. 03.
- FREEMAN, L. C. (1979): *Centrality in Networks: I. Conceptual clarification*. Social Networks, 1., 215–239.
- JAKOBI Á., JENEY L. (2008): *A szomszédsági mátrix problematikájának megoldási lehetőségei – elmélet és gyakorlat*. Területi Statisztika, 3., 295–304.
- JANKÓ F (2005): *Térparaméter*. In: Nemes Nagy J. (szerk.) Regionális elemzési módszerek. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 11.) 281.

- KÜRTÖSI Zs. (2004): *A társadalmi kapcsolatháló elemzés módszertani alapjai*. In Letenyei L (szerk.): *Településkutatás*. L'Harmattan, Budapest, 663–684
- LŐCSEI H., SZALKAI G. (2008): *Helyzeti és fejlettségi centrum-periféria relációk a hazai kistérségekben*. *Területi Statisztika*, 3., 305–315.
- NEWMAN, M. E. J. (2003): *The structure and function of complex networks*. *SIAM Review*, 45., 167–256.
- NEMES NAGY J. (2007): *Kvantitatív társadalmi térelemzési eszközök a mai regionális tudományban*. *Tér és Társadalom*, 1., 1–19.
- NEMES NAGY J. (2009): *Terek, Helyek, Régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- ROLLIÉ, S., MANGOLD, M., SUNDMACHER, K. (2012): *Designing biological systems: Systems Engineering meets Synthetic Biology*. *Chemical Engineering Science*, 69., 1–29.
- SZALKAI G. (2004): *A közlekedési hálózatok fejlesztésének hatása az elérhetőség változására*. (In: II. Magyar Földrajzi Konferencia 2004, CD ROM) 14 o., Szeged, SZTE TTK http://geography.hu/mfk2004/mfk2004/cikkek/szalkai_gabor.pdf Letöltés: 2011. febr. 03.
- TAGAI G. (2005): *Térkapcsolat*. In: Nemes Nagy J. (szerk.) *Regionális elemzési módszerek*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest (Regionális Tudományi Tanulmányok; 11.) 281.
- TAGAI G. (2012): *Térkapcsolati modellek a társadalmi térben értelmezett fekvés vizsgálatában*. In: Bottlik Zs., Czirfusz M., Gyapay B., Kőszegi M., Pfening V. (szerk.): *Társadalomföldrajz–Területfejlesztés–Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 177–191.
- TOBLER, W. R. (1970): *Computer Movie Simulating Urban Growth in the Detroit Region*. *Economic Geography*, 46, 2., 234–240.
- TÓTH G., KINCSES Á. (2007): *Közúti elérhetőségi vizsgálatok Európában*. *Statisztikai Szemle*, 5., 431–463.
- VIDA Zs. V. (2011): *Térinformatikával támogatott hálózatelemzési módszerek és azok alkalmazási lehetőségei a társadalomföldrajzban*. In: Bajmócy P, Józsa K. (szerk.) *Geográfus Doktoranduszok XI. Országos Konferenciája Szeged CD*.
- WASSERMAN, S., FAUST, K. (1994): *Social Network Analysis. Methods and Implications*. Cambridge University Press, Cambridge

Vida Zsófia Viktória, doktorandusz, ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C, vida.zsofi@gmail.com

